

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

MERKEZİLEŞME SÜRECİNDE MARDİN'DE İMAR VE İNŞA
FAALİYETLERİ

HAZIRLAYAN

Ömer Faruk ATİK

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Fasih DİNÇ

MARDİN-2021

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**MERKEZİLEŞME SÜRECİNDE MARDİN'DE İMAR VE İNŞA
FAALİYETLERİ**

HAZIRLAYAN

Ömer Faruk ATİK

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Fasih DİNÇ

MARDİN-2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
KISALTMALAR	iv
ARAŞTIRMADA AMAÇ, YÖNTEM VE KAYNAKLAR	v
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	v
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	v
3. ARAŞTIRMADA SINIRLILIKLAR.....	v
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	vi
5. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	vi
GİRİŞ	1
1. MERKEZİLEŞME SÜRECİNİN MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLATLARINA YANSIMALARI	1
2. MERKEZİLEŞME SÜRECİNİN MİMARLIK ALANINA YANSIMALARI	5
3. MARDİN’İN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ VE XIX. YÜZYILA KADAR İMAR VE İNŞA FAALİYETLERİ.....	9
I. BÖLÜM	12
İDARİ VE ASKERÎ YAPILAR	12
1. MARDİN HÜKÜMET KONAĞI.....	14
1.1. Mardin Hükümet Konağı’nın İnşası ve Tarihsel Gelişimi.....	15
1.1.1. Mardin Hükümet Konağı’na Üçüncü Kat İnşası.....	22
1.2. Mardin Belediye Konağının İnşası	23
1.3. Mardin’e Telgraf Hattının İnşası ve Mardin Telgrafhanesi.....	27
1.4. Mardin’de Askerî Kışlanın İnşa Edilmesi	31
1.5. Mardin Zaptiye Merkezi ve Karakol İnşası	34
1.6. Mardin Hapishanesinin İnşası.....	37
1.6.1 Mardin Hapishanesi ile İlgili Durum Bildirir Raporlar.....	43

II. BÖLÜM	45
EĞİTİM VE SAĞLIK YAPILARI	45
1. OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT DÖNEMİ ÖNCESİ VE SONRASI EĞİTİM KURUMLARI	45
2.2. XIX. İkinci Yarısında Mardin'de Geleneksel Eğitim Kurumları	48
2.2.1. Medreseler	49
2.2.1.1. Kasımiye Medresesi (Kasım Padişah)	49
2.2.1.2. Şehidiye Medresesi	52
2.3. Mardin'de Usul-ı Cedid Eğitim	54
2.3.1. İbtidai Mekteplerinin Açılışı	55
2.3.2. Mardin Rüştüye Mektebi	57
2.3.3. Mardin Hamidiye İdadi Mektebi	59
2.4. Yabancı Devlet Okulları	60
2.4.1. Katolik Misyonerlerin Mektepleri	61
2.4.1.1. Amerikan Board Teşkilatı'nın İmar ve İnşa Faaliyetleri	62
2.4.1.2. Mardin Amerikan Board Kız Okulu	64
2.4.1.3. Mardin Amerikan Erkek Okulu	65
2.4.1.4. Mardin Amerikan İdadi Mektebi	65
2.5. Mardin'de Tesis Edilen Sağlık Kurumları	68
2.5.1. Mardin Gureba Hastanesi'nin Teşkil Edilmesi	68
2.5.2. Mardin Amerikan Hastane ve Eczanesi	69
III. BÖLÜM	72
DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR	72
3.1. Mardin Kalesi ve Surlar	72
3.2. MÜSLÜMAN TEBAANIN DİNÎ YAPILARININ İNŞA VE TAMİR SÜRECİ	75
3.2.1. Kale Camii	75
3.2.2. Mardin Ulu Camii	75
3.2.3. Latifiye Camii	77
3.2.4. Reyhaniye Camii	78
3.2.5. Şeyh Muhammed Zırrar Camii ve Türbesi	79

3.2.6. Şeyh Hamit Türbesi.....	81
3.2.7. Şeyh Muhammed Farisî Zaviyesi.....	81
3.3. Mardin Kent Merkezindeki Gayrimüslim Kiliselerinin İmar ve İnşa Faaliyetleri	82
3.3.1. Mardin Protestan Kilisesi.....	82
3.3.2. Ermeni Katolik (Mor Yusuf) Kilisesi'nin İnşa Edilmesi	83
3.3.3. Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi'nin İnşa Edilmesi.....	85
3.3.4. Mor Hırmızd Keldani Kilisesi.....	86
3.4. Mardin'de Tesis Edilen Sosyal Kurumlar İçin Yapılan İnşa Faaliyetleri	88
3.4.1. Mardin Amerikan Yetimhanesi.....	88
3.5. Hamamlar	89
3.5.1. Bab-1 Cedid (Yeni Kapı) Hamamı.....	89
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA	93

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başından itibaren bilim ve teknolojide ileride olan Batı'nın üstünlüğünü kabul ederek ülkedeki kötü gidişata son vermek adına başta ordunun modernizasyonu, ekonominin düzeltilmesi, idari ve siyasi alanda da yenilikleri beraberinde getirmiştir. Tanzimat Fermanını, Islahat Fermanı, Meşrutiyet'in ilanı ile resmiyete dökülen süreç devletin yönetsel açıdan merkeziyetçilik devlet politikası haline getirilerek bu kötü gidişata son verilme istenmiştir.

Osmanlı Devleti yeniden kalkınmak amacı ile tüm tebaasının devlet imkânlarından aynı ölçüde yararlanması adına ülke coğrafyasının genelinde meydana gelecek olan imar ve inşaa faaliyetleri ile mümkün olabileceğini düşünmektedir. Osmanlı merkezi iktidarının modernleşme ve merkezileşmenin etkisi ile mamur kentler oluşturmak adına mekânı üzerindeki müdahalesi ancak imar ve inşaa faaliyetleri mümkün olacaktır. Bu dönemlerde ortaya konulan imar ve inşaa faaliyetleri Osmanlı kültürünü yansıtmaktadır. Mardin kent merkezinde ise 1850-1914 tarihleri arasında yapılan imar ve inşaa faaliyetleri kentin kültürel mirasına katkıda bulunarak geçmişten geleceğe uzanan köprü vazifesini görmektedir.

Araştırma konusunun belirlenmesinde bana yol gösteren tezin araştırma, yöntem gelişimi ve oluşumunda desteklerini esirgemeyen tez danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Fasih DİNÇ, kaynak taramaları ve belge değerlendirmeleri ile çalışmamda büyük kolaylık sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Zekai ERDAL hocama ve manevi desteğini üzerimden hiçbir zaman eksiltmeyen kıymetli aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Ömer Faruk ATİK

Mardin 2021

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI MERKEZİLEŞME SÜRECİNDE MARDİN'DE İMAR VE İNŞA FAALİYETLERİ

Ömer Faruk Atik

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

2021: 103 Sayfa

Bu tez, Osmanlı Devleti'nde yeni bir anlayış olarak ortaya çıkan merkezileşmenin, Tanzimat Dönemi ve sonrasında imparatorluğun en ücra köşesine kadar hissettirilmek istenmesi sonrasında da Anadolu coğrafyasında bir taşra kenti olan Mardin'de Osmanlı merkezî iktidarının kentsel mekân üzerinde gerçekleştirilen müdahalesini temsil eden kamusal alan yapılarının imar ve inşaa süreçlerini konu etmektedir. Tanzimat Dönemi Osmanlı merkezî iktidarının geleneksel yapısından uzaklaşması ile birlikte kentsel mekân tasavvurunda değişimler yaşanmasına neden olmuştur.

Tezin kapsamı, Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak bir yerinde bulunan Mardin'in Tanzimat Dönemi ve sonrası devam eden dönemlerin uygulamalarından etkilenmeye başladığı (1850-1914) sürecinde imar ve inşaa edilen kamusal yapılar ile sınırlıdır. Bu dönemde inşaa edilen kamusal yapıların arasında; hükümet konağı, belediye dairesi, askerî kışla, hapisane, hastane, mektepler ve dinî ibadetgâhların yanı sıra yabancı devletlere ait misyon yapıları ve onarıma muhtaç diğer yapıların tamir edilmesi gibi durumlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Merkezileşme, Mardin'de Osmanlı Mimarisi, Kamusal Yapılar.

ABSTRACT

Master Thesis

ZONING AND CONSTRUCTION ACTIVITIES IN MARDIN DURING THE OTTOMAN CENTRALIZATION PROCESS

Ömer Faruk Atik

Mardin Artuklu University

Graduate Education Institute

Department of History

2021: 103 Pages

This thesis is focuses on the development and construction processes of public building represent the intervention of the Ottoman central government on urban space in Mardin, a provincial city in Anatolia, after the Tanzimat period and its afterward as a new understanding of the Ottoman state was intended to be felt to the farthest corner of the empire. With the departure of the Ottoman Central power from its traditional structure in the Tanzimat period together they have led to changer in urban place plan.

The scope of thesis, located in a decentralized part of the Ottoman Empire from the application of the Tanzimat period and sıbsequent period of Mardin (1850-1914) is limited. Among the public buildings built during this period: goverment house, municipal offices, military barracks, prisons, hospitals, schools and religious places as well as mission structures belonging to foreign states and other structures in need of repair cases such as repair are exemined.

Keywords : Modernization, Centralization, Ottoman Architecture in the Mardin, Public Structures.

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geen eser

a.g.m. : Adı geen makale

BOA : Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

C. : Cilt

ev. : Çeviren

DVS : Diyarbekir Vilayet Salnamesi

Ev.d. : Evkaf Defteri

Ed. : Editör

Haz . : Hazırlayan

h. : Hicri

S. : Sayı

s. : Sayfa

ARAŞTIRMADA AMAÇ, YÖNTEM VE KAYNAKLAR

1. Araştırmanın Konusu

Osmanlı Devleti'nde son dönem imar faaliyetlerini gerçekleştiren teşkilatın XIX. yüzyıl içerisindeki değişim ve gelişimi ve merkezileşme sürecinde Mardin kent merkezinde ortaya konulan imar ve inşaa faaliyetleri oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ve sonrası dönemlerde taşrada kendini hissettirmeye başlayan merkezileşme sürecinin Mardin kent merkezinde yapılan imar ve inşaa faaliyetlerinin ele alınması hedeflenmiştir. Bu imar ve inşaa faaliyetlerinin Mardin kent mekânı üzerindeki kültürel etkisinin kaynaklar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

3. Araştırmada Sınırlılıklar

Bu çalışmada, hem konu, hem de zaman ve mekân açısından bir sınırlılık söz konusu olmuştur. Konu 1850-1914 tarihleri arasında Mardin'de imar ve inşaa faaliyetleri çerçevesinde sınırlanmaktadır. Konu Mardin kent merkezinde imar ve inşaa faaliyetlerini ele aldığından zaman zaman esas konunun dışına çıkılarak tarihi süreç içerisinde kent merkezindeki imar faaliyetlerine değinilmek sureti ile konunun daha iyi anlaşılması istenmektedir.

Osmanlı Dönemi Mardin kent merkezinde imar ve inşaa faaliyetleri zamana göre değişiklik gösterdiği için konumuzun zaman sınırlandırılması Tanzimat sonrası taşrada imar faaliyetlerinin başladığı süreç ile başlayarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam etmektedir. Böylece 1850 tarihinden başlayarak 1914 tarihi ile sonlandırılmıştır. Mekân açısından ise, merkezileşme sürecinin kendini en açık şekilde hissettirdiği Mardin kent merkezi ile sınırlandırılmıştır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın dönem aralığı 1850-1914 olarak belirlendiğinden Osmanlı merkezileşme sürecinde Mardin imar ve inşaa faaliyetleri bağlamında temel bilgiler, inşaa ve tamir süreçleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında yer alan belgeler, olarak Mardin evkaf defterleri, Mardin şeriyye sicilleri, Diyarbakır vilayet salnameleri ve Diyarbakır Gazetesi'nde yapılan araştırmalar ile desteklenmiştir. Çalışmamızı ilgilendiren tezler incelendiğinde bu hususta Gökhan Özden Baydaş'ın Diyarbakır ve Mardin'deki Tarihi Kamu Yapıları adlı doktora tezinde var olan binaların katalogları üzerinden binaların sanat tarihi kısmı üzerinde yoğunlaşmak sureti ile kullanılan kaynakların ise çoğunlukla Diyarbakır vilayet salnamelerinin kullanıldığı görülmektedir. Fakat bizim çalışmamızda yapıların/binaların imar ve inşaa süreçlerinin nasıl yapıldığının arşiv belgeleri, evkaf kayıtları ışığında dönemin gazete ve salnamelerinden de yararlanılarak sureti ile anlatılmaya çalışılmıştır.

5. Araştırmanın Önemi

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde her alanda hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşandığı zaman dilimini kapsamaktadır. Devletin bu zor süreçten kurtarılması amacı ile başlatılan batılılaşma hareketini aynı zamanda yönetim alanında merkezileşmeyi de beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde batılılaşma ve merkezileşme sürecinin ana amacı devletin bozulan düzeninin ve imajının içeride ve dışarıda tekrar hak ettiği yere gelmesi esasına dayandırılmaktadır. Tanzimat Dönemi ile birlikte başlayan Islahat Fermanı, Vilayet Nizamnamesi ve Kanuni Esasi ile devam ettiği görülmektedir. Bu ferman ve nizamnameler devletin merkez ve taşrada yeni usule uygun bir şekilde devlet yapılanmasını öngörmektedir. Bu dönemlerde mimari alanda yapılan yeniliklerin de bu ferman ve düzenlemeler sayesinde gerçekleştirilerek bu yeni dönemlerde devlet politikasının başarıya ulaşmasında kültür ve sanat alanı vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Tanzimat ve sonrası dönemlerde tarihimiz açısından önemli olayların

yaşandığı bir zaman dilimi olması nedeni ile bu dönemler ile alakalı yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu siyasi alanda yoğunlaşmaktadır. Ancak bu durumun imar faaliyetleri noktasında aynı yoğunluk görülmemektedir. Bu eksikliğin bir ölçüde giderilmesi çalışmamızın ana çıkış noktasını oluşturmaktadır.

GİRİŞ

1. Merkezileşme Sürecinin Merkez ve Taşra Teşkilatlarına Yansımaları

Devletler zaman içerisinde iç ve dış gelişmelere göre değişim ve gelişim süreci geçirirler. Bu durum devletlerin idari ve siyasi yönetim anlayışında birtakım değişikliklerin yapılmasını zorunlu hâle getirmektedir. Osmanlı Devleti'nde de XIX. yüzyılın başından itibaren idari ve siyasi yönetim anlayışında değişime gitme ihtiyacı bütün gerçekliğiyle kendini hissettirmiştir. Osmanlı Devleti geçen zaman içerisinde hâlâ klasik dönemin yönetim anlayışı ve kurumlarıyla yönetilmekteydi. Osmanlı Devleti Klasik dönemde yetki genişliği bağlamında genel olarak merkeziyetçi bir yönetim anlayışının benimsenmesine rağmen geniş bir coğrafya üzerindeki hakimiyet çoğu zaman bölgelere ve dönemlere göre ademi merkeziyetçi yönetim anlayışı da uygulanmasını zorunlu kılmaktaydı. Osmanlı Devleti gibi farklı toplumların bir arada yaşamasını mümkün kılan siyasi yapılanmaların tebaasıyla ilişki kurma şekilleri, toleranslı yönetim anlayışını gerekli kılmaktaydı.¹ Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslim cemaatlerin de kendi dinî liderlerinin öncülüğünde toplanarak özerk yapılarını muhafaza etmeye çalıştıkları da göz önünde bulundurulduğunda, aslında Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve askerî olarak en kudretli olduğu dönemlerde bile hâkimiyeti altındaki topraklar üzerinde mutlak merkeziyetçi bir anlayış benimsenmemiş ve uygulanmamıştır.

XVII. yüzyılda yaşanan savaşların uzun sürmesi ve artan masrafları karşılamaya çalışmak amacıyla mevcut toprak sistemi olan tımar sisteminin de bozulması ile birlikte iltizam sistemine geçilmiştir. Bu yeni sistem ile birlikte toprak üzerinde tasarrufu bulunan dirlik sahipleri gelir kaynaklarını mültezime devretmiş olurken, mültezim ise devlete ödediği nakit paranın dışında kalan miktarı kendi kârı olarak görmekteydi. Böylece toprak; devletin tasarrufundan çıkıp taşradaki beylerin eline

¹ İbrahim Özcoşar, "Şehir ve İktidar Tanzimat Öncesi Mardin'inde İktidar", *Mukaddime Dergisi*, C.IX, S.1, Mardin 2018, s.1.

geçmeye başlamış, devlet ile tebaa arasında olan ilişki daha da zayıflamıştı. Yine bu dönemde devlet kademelerinde zafiyet yaşanmaya başlanmış, bu durum doğal olarak merkez başta olmak üzere taşra teşkilatında da ciddi sıkıntılara neden olmuştur. XVIII. yüzyılda yaşanan toprak kayıplarını durdurmak için askerî alanda reformlar yapılmış olsa da sorunun kaynağına inilmemiş, sadece yüzeysel anlamda reform hareketleri ile sınırlı kalınmıştır. III. Selim Dönemine gelindiğinde ise devletin içine düştüğü bu kötü durumdan bir an evvel kurtulabilmesi için modernleşmenin önemi anlaşılacak Avrupa ile diplomatik ilişkilerin başlatılması amacı ile 1793'te ilk daimi elçilikler Londra, Viyana, Berlin ve Paris'te açılmıştır.² Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki daimi elçiliklerin açılması sürecine kadar dış politikanın yabancı dil ile ilgili kısmında genel olarak yerli Hristiyan ahali aracı rolünü üstlenirken yeni dönemde yanlarında Türklerin de yer almaları sağlanarak bu boşlukta doldurularak ilerde onların yerini alacak bir gelişmenin ilk adımı olarak atılmıştır.³ XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti dünya siyasi ve ekonomik gelişmesine ayak uyduramadığını anlaşılacak bu aradaki açığı kapatmak amacı ile Avrupa kaynaklı reformlar yapılmaya başlamıştır. Uygulanmaya başlayan reformların çoğu dış baskıları önleme ve iç siyasette oluşan karışıklığı karşı merkezi yönetimi güçlendirme amacı taşımaktaydı.⁴ III Selim'in tahttan indirildiği ve II Mahmut'un tahta çıktığı ilk dönemler reform karşıtlarının etkili olduğu bir dönem haline geldiğinden Osmanlı Devleti'nde kısa süreliğine de olsa reformların hızının kesilmesine neden olmuştur. 1808 Senedi İttifak'ın ayanlarla ile imzalanması sonrası zaman kazanan II. Mahmut'un amacı kendine muhalif olanları ortadan kaldırmak sureti ile merkezi otoriteyi yeniden güçlendirerek batılı reformları hızlı bir şekilde devam etmektedir.⁵ II. Mahmut merkezi otoriteyi tesis ettikten sonra Batılı devletler örnek alınarak, devletin yönetim mekanizması yeni baştan oluşturulmuştur. Bu yenilikler, doğal olarak, diğer alanlarda da bir düzenlemeyi zorunlu hâle getirmiştir. Bu dönemde yapılan düzenlemelerin öncekilerden farklı olarak saray ve saraya bağlı eski Osmanlı

² Ercüment, Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri* (1793-1821), Ankara, 1968, s.33.

³ Burak Şakir, Şeker, *Osmanlı Bürokrasisi'nde Seçkinciliğin Oluşumu (1838-1880)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2010, s.38.

⁴ Mehmet, Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908", *Dini Araştırmalar Dergisi* 1999, C.II, s.132-133.

⁵ Beşirli, *a.g.m.*, s.142.

kurumlarının ıslah edilmesi yerine, çağa ayak uyduran modern bürokratik bir temelde şekillenen merkezî bir devlet aygıtı geliştirme yaklaşımı dikkat çekmektedir⁶. Bu dönemde Divan-ı Hümâyûn'un yerini modern hükümet sistemi ve nazırlıklar alırken, Meclis-i Meşveret'in (Danışma Meclisi) yerini ise nazırlardan oluşan Meclis-i Hass (Meclis-i Vükelâ) almaya başlamıştır. II. Mahmut'tan sonra tahta çıkan Sultan Abdülmecid de Batı'yı örnek alarak reformlar yapmaya başlamıştır. 3 Kasım 1839 tarihi, Osmanlı Devleti adına bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bunun nedeni ise Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Hümâyunu) ilan edilmesidir. İlan edilen bu fermanla çağa ayak uyduramayan⁷ devletin kurumlarına yönelik bir özelleştirinin yanı sıra Osmanlı mülkünde yaşayan herkesin can, mal ve ırz güvenliğinin, vergi adaletinin tesis edileceği, mülkiyet hakkının muhafaza edileceği, bunun dışında memleketin ve ahalinin kalkınabilmesi için gerekli önlemlerin alınacağı ve bu kararlara devletin bütün yöneticilerinin de uyacakları vurgulanmaktadır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim tebaaya yönelik himayeci tavırlarından sonra yeni haklar verilmek zorunda kalmıştır. Buna göre gayrimüslimlerin yabancı ülkelerden elçi, konsolos ve tercüman olarak göreve getirilmeye başlanmasının dışında ticaret yapılmasına da izin verilerek maddi açıdan daha da zenginleşmelerinin önü açılmıştır. Bu gelişmelerden sonra zenginleşmeye başlayan gayrimüslim tebaanın yeni kiliseler ve mektepler inşa etmesinin önündeki engellerden biri kalkmıştır.⁸

Tanzimat Döneminde devleti yeniden yapılandırmak ana ilke olarak benimsendiğinden Avrupa'nın herhangi bir devletinde rastlanabilecek bir yönetim modeline göre gerçekleştirilen bu merkezîyetçilik; devlet bürokrasisinin şubelere ayrılması, memurlara maaş verilmesi ve hazinenin gelir ve giderlerini bir elden yapılarak iktisadi kontrolün sağlanmasından ibarettir.⁹ İhdas edilen nazırlıklar arasında ise işbirliği sağlanmaya başlanmış, bunların dışında da meclisler oluşturulmuştur. Alınacak her karar bir üst kuruma sunulmakta ve son olarak padişahın onayı alındıktan sonra kanun hâline gelmekteydi. Bu durum Osmanlı

⁶ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform (1789-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.53.

⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s.16.

⁸ M. Sacit Pekak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri Mustafapaşa (Sinassos)" *Bilgi Dergisi*, S.51, 2009, s.175-176.

⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 2003, s.125.

padişahının şahsında temsil edilen devlet anlayışında kırılmaya neden olurken, devlet artık oluşturulan yeni kurumlarla şahsi olmaktan çıkmaya başlamıştır. Buna paralel olarak padişahın devlet yönetiminin tek temsilcisi olarak sunulması ve hükümdarın devlet yönetiminde görünmez olmasıyla sağlanan gizemliliğine dayanan siyaset dili de etkisini kaybetmiş, yönetenin ve yöneticilerin farklı biçimlerde görünürlük kazandığı yeni örgütlenme biçimleri oluşmuştur.¹⁰ Osmanlı devlet adamlarının merkez idaresinde yaptıkları değişim ve teşkil ettikleri yeni kurumları taşra idaresine de uyarlamak gibi bir zaruretleri bulunmaktaydı. Tanzimat Fermanı'nın ilanından 1864 yılına kadar ilan edilen talimatnameler (1849-1858 talimatnameleri) ile taşra idaresinde bir düzen oluşturulamamıştı. 1864 Nizamnamesi, taşra yönetimi açısından yapılmış ilk düzenleme olarak kabul edilmektedir. Birçok konuda model olarak alınan ve yönetim anlayışı açısından en uygun ülke Fransa olduğundan, bu ülkenin taşra örgütlenmesi örnek alınarak oluşturulmuştur.

1864 Nizamnamesi ile birlikte en büyük yönetim birimi, eyaletten vilayete dönüştürülmüştür. Vilayetler livalara, livalar kazalara ve kazalar nahiyelere ayrılmıştır. Vilayet yönetimi valiye, sancak yönetimi mutasarrıfa bırakılmıştır. 1864 Nizamnamesi 22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ilan edilene kadar yürürlükte kalmıştır. 1871 Nizamnamesi'yle Babıâli de taşrayı daha iyi kontrol edebilmek için eyalet sınırlarını daraltmak istemiştir. Sınırları daraltılan vilayetlerin geliri ve nüfusu az olduğundan denetimi daha kolaydı. Bu aynı zamanda valinin de daha az sayıda sancak ve kazaları daha etkin bir şekilde idare edebilmesini mümkün kılacaktı.

Osmanlı Devleti idari bakımdan 27 vilâyet ve 123 sancak olarak yeniden örgütlenmişti. Böylece sınırlarını yeni baştan çizen siyasal iktidar, tebaasını yeni baştan tanımaya başlamış oldu.¹¹ 1864 ve 1871 nizamnameleri ile birlikte Osmanlı Devleti'nde merkezden sonra taşrada da büyük ve köklü değişimler yaşanmaya başlamıştır. Klasik dönemde taşra yönetiminde tek söz sahibi olan, hem idari hem askerî gücü hem de vergi toplama yetkisini elinde tutan paşaların yerine yeni

¹⁰ Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devlet Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s.22.

¹¹ Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişim Üzerine", *Kebikeç Dergisi*, S.10, 2000, s.141.

otoriteler teşkil edilmiştir. İdari otoriteyi valiler temsil ederken adli otoriteyi ulema ve mali otoriteyi de muhassıllar-defterdarlar temsil etmeye başlamıştır.¹² Tanzimat Döneminin sonlarına doğru vilayetlerde valilerin dışında, vali muavinliği makamı da oluşturulmuştur. Bunun dışında vilayetlerde çalışmak üzere görevlendirilen mülkî amirlerin yetki ve sorumlulukları belirlenmiştir. Buna göre vilayette görev yapan valinin emrinde çalışan müdürler ve devlet memurları da bulunmaktadır. Böylelikle devlet kademesinde uzmanlaşmaya gidilmek suretiyle kamuya işlerlik kazandırılmış olmaktadır. Bürokratik yönetim geleneğinin oluşturulmasını amaçlayan Tanzimat reformlarıyla asıl yapılmak istenen, taşradaki yönetime çekidüzen vermek suretiyle merkezi yönetimin varlığının artık taşrada hissedilmesini sağlamaktır.

2. Merkezileşme Sürecinin Mimarlık Alanına Yansımaları

XIX. yüzyılın başından itibaren ülkenin yönetsel yapısında yaşanan değişim ve düzenlemeler mimari alanında da kendini göstermiştir. Bu alanda faaliyet gösteren ve Osmanlı Devleti'nin resmî mimarlık kurumu olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar olan süreçte; daha çok serbest çalışan, ihtiyaç duyulduğunda görevlendirilen mimarların Osmanlı'nın büyüyen coğrafyasında kurumsallaşan ve merkezî örgütlenmeye giden yapısında imar ihtiyaçlarını karşılayamayacağı anlaşılmış, fetihten sonraki merkezî yapılanma içinde Hassa Mimarlar Ocağı'nın kurulmuş olduğu düşünülmektedir.¹³

Hassa Mimarlar Ocağı XVI. yüzyılın sonlarına doğru bünyesinde Hassa Mimarlar Kethüdası, kalem kâtibi, mimarlar, minareciler, mermerciler, taşçılar, sıvacılar hatta neccarlar ve nakkaşlar gibi belirli bir sahada yetişmiş ustaları barındırırken, bunun dışında ihtiyaç zamanında teşkilata dâhil edilen benna (duvarcı), sengtraş (taş yontucu) harrat (çıkırıkçı), cassas (kireççi), hazzar (biçici), lağımger (lağımıcı), haddad (demirci), camger (camcı), mülebbin (kerpiççi) ve sürbger (kurşuncu) gibi

¹² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (Genişletilmiş 3. Baskı)* Afa Yayınları, İstanbul 1996, s.82.

¹³ Zeki Sönmez, "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, 2000, C.XXXIV, S.701, s.406.

pek çok zanaatkârı da barındırmaktaydı.¹⁴ Devletin yaptıracığı her türlü imar ve inşaa faaliyetlerinin sorumluluğu dışında Hassa Mimarlar Ocağı'nın şehircilik ve inşaat işlerine dair sorumlulukları da vardı. Kaçak yapılaşmaları önlemek, her türlü yapı faaliyetlerini denetlemek, suyolları ile ilgili hizmetler teşkilatın sorumluluğunda bulunan şehircilik hizmetleri arasındaydı. Fakat Hassa Mimarlar Ocağı, varlığını 1831 yılına kadar sürdürebilmiştir. Zira Hassa Mimarlar Ocağı'nın klasik yapısıyla ihtiyaçlara cevap veremeyeceği düşünülerek bu kurumun yerine ülke genelinde imar ve inşaa faaliyetlerini yürütüp organize edecek yeni bir kurum oluşturularak bu yeni kurum, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adını almıştır.¹⁵ Ebniye-i Hassa Müdürlüğü 1849 yılında Nafia Nezâreti'ne bağlanarak Ebniye Muavinliği adını alırken 1852 yılında ise Ebniye Muavinliği kaldırılıp yerine Ticaret Nezâreti'ne bağlı olarak Ebniye Meclis İdaresi adını almış, son olarak da Ebniye Meclis İdaresi 1868-69'da Şehremaneti bünyesine alınmıştır. Görüldüğü üzere devletin yeni oluşturulan diğer kurumlarında olduğu gibi mimarlık ile ilgili işlerin yürütüldüğü bu kurumda da birtakım düzenlemelere gidilmiş, yürürlükten kaldırılan nezâretlerden alınarak yeni oluşturulan kurumlara bağlanmış, böylece faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Fakat klasik dönemdeki karşılaşılan herhangi bir duruma göre çıkarılan emirlerce hareket eden bir kurum olmaktan çıkarak, bağlı olduğu nezâretin belirlediği kanun ve yönetmeliklerce görev ve sorumlulukları belirlenmiştir. Buna göre yapılacak resmî binaların planının hazırlanması, keşfinin yapılması ve inşaat esnasındaki denetim görevi de bu kuruma aitti.¹⁶

Klasik dönemin imar ve inşaa süreci ele alındığında inşaa veya tamir edilecek büyük binalarda keşif ve planının hazırlanması mimarbaşına ait iken, binanın bütün masrafları bina emini tarafından ödenirdi. Bina için gerekli malzemeyi ve işçileri tedarik etmek, yevmiyelerini ödemek, işin büyüklüğüne göre yanında birkaç adam çalıştırabilen bina emini, en küçük masrafı dahi deftere yazardı ve bina bittiğinde de

¹⁴ Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999, s.13.

¹⁵ Selman Can, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, C.V, s. 29.

¹⁶ Selman Can, "Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Teşkilat Yapısı", *Sanat Dergisi*, Erzurum 2007, S.12, s. 107.

hesap vermek zorundaydı.¹⁷ XIX. yüzyılın ilk yarısında müteahhitlik uygulamasına geçilmiş, Hassa Mimarlar Ocağı'nın kaldırılmasından sonra bina eminliği uygulaması da kaldırılarak binaların imar ve inşasında münakasa sistemine geçilmiştir. Münakasa, kelime olarak açık eksiltme anlamı taşırken inşası düşünülen yapının, plan ve projeleri Ebniye Müdürlüğü'nce hazırlandıktan sonra tahminî bir bedel ile ihaleye çıkarılıyor ve belirlenen bedel üzerinden en düşük fiyatı teklif eden mezuniyet pusulasına (yeterlilik belgesine) sahip üstleniciye (müteahhide) bir kontrat ile yapılacak iş teslim ediliyordu.¹⁸ Fakat bu durum taşrada yapının büyüklüğüne göre ihaleye çıkarılmadan, arzu edilen müteahhide de verilebilmekteydi. Taşrada yapılacak her bir imar ve inşa faaliyeti, bağlı olunan vilayete iletilir, sonra o vilayet üzerinden merkezdeki kurumlarla inşaatın yürütülmesi sağlanmıştır. İnşası planlanan binanın resim/plan ve keşf-i evvel defteri, diğer evrakları hazırlanarak vilayet üzerinden merkeze gönderilmekte, burada öncelikle hazırlanan evrakların “tasarruf kaidelerine ve fenn-i mimariye uygun olup olmadıklarının tedkiki yapılmaktadır.”¹⁹ İnşasına karar verilen binanın masraflarının nasıl karşılanacağı da yazışmalarda açık bir şekilde tanımlanmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği gibi incelediğimiz arşiv belgelerinde imar ve inşa faaliyetlerinin; devletin merkezi bütçesinden iane-i ahali (halkın yardımıyla), mevzubahis olan imar ve inşa faaliyetinde kullanılmasının yanı sıra merkezî bütçenin uygun olmadığı zamanda inşa faaliyetinin ertelenmesi ya da sadece ahali yardımıyla karşılanabilecek ise inşasına izin verilmesi gibi ibareler de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde merkezî iktidar inşa edilecek olan yapılara müdahale etmekle kalmamış, aynı zamanda kentlerin fizikî yapısı ile kararlar almaya başlamıştır. Zira kent iktidarın hem mekânı hem de meşruiyet alanı, devlet siyasetinin ve ideolojilerin iletkeni yani siyasi iktidarın hem öznesi hem de nesnesi konumundadır.²⁰ Bu bakımdan her iktidar, kentlerin kendi siyasi görüşünü yansıtmasını istemektedir. Böylece kentlerin kimliği oluşur ve bu kimliğin somut

¹⁷ Cevdet Küçük, “Bina Emini”, *TDV Ansiklopedisi*, C.VI, s.179.

¹⁸ Can, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi”, s.30.

¹⁹ Nurcan Yazıcı Metin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi (Devlet Kapısı)*, Kitabevi Yay. 2019, s.40.

²⁰ Avcı, *a.g.e.*, s. 1.

göstergesi olarak mimari eserler ön plana çıkmaktadır. Genel olarak kentlerde yönetim yapıları, devletin benimsediği ve müsamaha gösterdiği dinlerin ibadetgâhları bulunmaktadır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde klasik dönem mimari öğelerini; kale ve surlar (güvenlik), camii, kilise, medrese, imaret ve benzeri yapıları içeren külliye (dinî ve eğitim), arasta, han, bedesten ve dükkân (ticari) gibi yapılar oluşturmaktadır. Bu yapılar, padişah başta olmak üzere saray ve saraya bağlı kişilerin olabileceği gibi taşrada daha çok devlet ricalinin banilik rolünü üstlenmesi, bunun dışında ise bir vakıf kapsamında veya hayırsever ahali tarafından inşa ettirilerek toplum yararına kazandırılırdı. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içerde ve dışarıda bir imaj meselesinin olması, kent mekânının yeniden düzenlenmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti de büyük devlet olduğuna ilişkin iddiasının güçlenmesi için kentsel alana sembolik bir mânâ kazandırmış, adeta devletin prestij alanı olarak görülmeye başlanmıştır.²¹ Zira II. Mahmut döneminde şehrin hâkim noktalarına askerî kışlalar inşa edilirken Abdülmecid dönemine gelindiğinde ise dışarıdan alınan borç paraların bir miktarı ile Dolmabahçe Sarayı (1853), Beykoz Kasrı (1855), Teşvikiye Camii (1854), Bezmialem Valide Sultan Gureba Hastanesi (1845-1846) gibi yapılar inşa edilmiştir.²² Sultan Abdülaziz döneminde de geniş çaplı bir imar ve inşa faaliyetine girişilmiş ve büyük miktarlarda para harcanmıştır. Bu dönemde Çırağan Sarayı gibi Avrupa'daki emsallerinden de üstün bir sarayın yanı sıra Beylerbeyi Sarayı, Aksaray'da annesi için Valide Camii (1871) inşa ettirmiştir.²³

1876 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'den farklı olarak büyük maliyetli saray ve kamu binalarından ihtiyaç olmadıkça uzak durulmuş idari, eğitim ve sağlık alanında işlevsel binalar tercih edilmiştir.²⁴ Sultan II. Abdülhamid dönemi imar faaliyetleri kendinden önceki dönemleri reddeder gibi görünse de temelde gelenekçidir. Bu dönemde yapılan imar faaliyetlerinde amaç “yapmak değil yaşatmak” anlayışı ile gerçekleştirilmiştir.²⁵ Zira Sultan Abdülhamid döneminde yapılan imar ve inşa faaliyetlerini anlatan

²¹ Avcı, *a.g.e.*, s. 27.

²² Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, s. 263.

²³ Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, s. 182.

²⁴ Can, *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi*, s.27.

²⁵ A. Şevki Duymaz, “II. Abdülhamid Dönemi İmar”, *II. Abdülhamid Dönemi Siyaset- İktisat- Dış Politika- Kültür- Eğitim*, (Ed. Mehmet Bulut-Muhammet Enes Kala-Nuri Salık-Maşallah Nar), İZÜ Yayınları, İstanbul 2019. s.404.

Tebriknâme-i Milli adlı eserde ülke genelinde 77 hükümet konağı inşa edilirken, 50 hükümet konağının da tamir edildiği anlatılmaktadır.²⁶ Osmanlı Devleti gibi paternalist yönetim biçimini benimseyen devletler, yönettikleri nezdinde kendilerini mutlak bir otorite olarak takdim eder ve bunu yaparken de birtakım sembollerden yararlanabilmektedir. Bunlar çoğu zaman idrak yoluyla algılanabilecek soyut nitelikli kodlar olabilirken, bazen de gözle görülebilecek yapılar olarak karşımıza çıkabilmektedir.²⁷ Osmanlı Devleti de dönemin düvel-i muazzamaları gibi sembolizme, törenselliğe, devletlerin resmî efsanelerinin plastik öğelerle vurgulanmasına, nişan, bayrak, müzik gibi duygusal öğelere olağanüstü bir önem atfedilmeye başlanmıştır.²⁸ Bu türden sembollerin elbette en önemlisi kent mekânı üzerinde yer alan, devleti doğrudan veya dolaylı olarak temsil eden kamu binalarıdır. Bu kamu binalarının ülkenin her yerine inşa edilmesi ile birlikte imparatorluğun her köşesinin birbirine ve İstanbul'a bağlandığını göstermeye çalışmaktadır. Böylece Tanzimat düşüncesinin merkezîliği vurgulanırken, devletin kendi sınırlarının her kösesine ulaşabildiğini tebaasına göstermek gibi bir düşüncesi olduğu da görülmektedir.

3. Mardin'in Osmanlı Hâkimiyetine Girişi ve XIX. Yüzyıla Kadar İmar ve İnşa Faaliyetleri

Mardin'in Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdiği süreci ele almadan önce kısaca Osmanlı öncesi kentin imar durumuna değinmemizde yarar vardır. Zira Osmanlı öncesi dönemin muktedirleri olan Artuklular, Mardin'i Mardin yapan tarihî yapıları inşa ettirerek şehrin gelişip kalkınmasında etkili olmuştur. Artuklular'ın üç asırlık (1106-1409) hâkimiyetindeki Mardin; siyasi, ekonomik ve mimari olarak en müreffeh dönemini yaşamıştır. Zira Artuklular dinî ve sivil mimari alanlarında yoğun bir imar ve inşa faaliyetinde bulunmuşlardır. Artuklular inşa ettikleri mimari eserlerde yerel malzemeleri kullanarak taş işçiliğinin en harika eserlerini ortaya

²⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 32.

²⁷ Avcı, *a.g.e.*, s. 3.

²⁸ Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.26.

çıkarmışlardır.²⁹ Artuklular dönemi Mardin şehrinde genel olarak bir kale ve onun etrafında camii, tekke, zaviye, külliye, hamam ve kervansarayların varlığından bahsetmek mümkündür. İnşa edilmiş olan bu yapıların çoğu günümüze ulaşabilmiştir. Artukluların Mardin'i başkent olarak seçmesinin bir avantajı olarak şehir birçok açıdan mamur hâlde olduğundan, Artuklular dönemi sonrasında şehri ele geçiren devletlere de kolaylık sağlamıştır.

Mardin'in mamur bir şehir olması bölgedeki güçlü devletlerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Buna göre XV. yüzyılın sonlarına doğru kent Safeviler'in nüfuz ve baskıları ile karşı karşıya kalmıştır. 1507 yılında ise Safevi Devleti'nin hükümdarı Şah İsmail Mardin'i işgal ettikten sonra Ustacalu Mehmet'i de bölge valisi olarak tayin etti.³⁰ Bu işgal Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında cereyan eden Çaldıran Muharebesi'ne kadar devam etmiştir. Bu muharebe kesin bir zafer ile Osmanlı Devleti'nin artık Doğu Anadolu bölgesini kendi hâkimiyetine katmak istemesi ve izlediği başarılı politika ile gerçekleşebilmiştir. Mardin 1517 yılında tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 1518 yılından sonra yapılan ilk idari taksimatta Diyarbakır'a bağlı 12 sancaktan birisi olmuştur.³¹ Mardin'in Osmanlı hâkimiyetine girmeden önceki dönemde de Türk-İslam şehri olması Osmanlı Devleti için büyük bir avantaj sağlamıştır. Mardin, klasik dönemin idari ve yönetim anlayışına uygun sayılabilecek bir düzeyde ve mamur bir şekilde katılmıştı. Bunu bize kanıtlayan ise bizzat Osmanlı arşiv kayıtlarıdır. Buna göre Osmanlı Devleti'nin daha hâkimiyetin ilk yıllarında yani 1526 senesi tahrir defterine göre Mardin'de 4 camii, 13 mescit, 6 medrese, 12 zaviye, 13 hamam, 4 kervansaray, 572 dükkân ve 1 bedesten bulunduğu kayıtlara işlenmiştir.³²

Mardin'in Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdiği XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden XIX. yüzyıla kadar olan zaman zarfında da imar ve inşa faaliyetlerinin devamlılığından genel olarak bahsedilebilmektedir. Osmanlı Devleti var olan tarihî binaları (cami, medrese, külliye) korumak amacıyla var olan vakfiyelerin aynı

²⁹ Abdülkadir Yuvalı, "Artukoğulları Döneminde Mardin'de Maddi Kültür Unsuru", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 2006, s.29.

³⁰ Mehmet Taştemir, "Mardin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXVIII, s.46.

³¹ Nejat Göyünç, *XVI Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 37.

³² Göyünç, *a.g.e.*, s.106.

şekilde devam etmesini sağlayarak bu yapıların günümüze kadar ulaşmalarını mümkün kılmıştır. Osmanlı Devleti, Mardin’de var olan tarihî yapıları korumak dışında XVI. yüzyılda Kısıyri Camii ve Arap Camii XVII. yüzyılda Zairi Camiini, XVIII. yüzyılda Halife (Hacı Ömer) Camii, Şeyh Şarran Mescidi XIX. yüzyılda ise Hamit Camii ve türbesi gibi önemli yapıları inşa etmiştir.³³ Osmanlı hâkimiyeti boyunca Mardin’deki imar ve inşa faaliyetlerini değerlendirmeye çalışırsak Şemsettin Sami’nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru kaleme aldığı *Kamusu’l-A’lam* adlı eserinde dediği gibi “Mardin; Cezirenin kuzeyinde Diyarbakır vilayetine bağlı bir liva olup büyük bir kalesi, 20’den fazla camii şerif, 45 mescidi, 3 medresesi, 9 kilisesi, 3 manastırı, 8 hamamı, 1 hanı, 700 dükkânın”³⁴ bulunduğunu anlatmaktadır. Bir diğer Osmanlı arşiv kayıtlarından olan Diyarbakır vilayet salnamelerinde Mardin kent ve kırsalının tamamını ele alarak belirtilen önemli yapıların sayıları ise; Cami şerif 42, medrese 24, mescit 209, tekke 4, kilise 75, hamam 5, ambar 50, dükkân 1159, han 4 ve 21 adet fırın olduğu kayıtlara geçirilmiştir.³⁵ Görüldüğü üzere yapıların sayılarında farklılık arz etse de önemli olan bu süreçte Osmanlı Devleti’nin XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar şehrin ihtiyaçlarına binaen imar ve inşa faaliyetlerini tüm hızıyla devam ettirerek kente mimari açıdan bir fetret devri yaşatmamış olmasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’nde değişen yönetim anlayışından dolayı Osmanlı merkeziyetçiliğinin Mardin’e yansıması olarak merkezî iktidar kentte modernleşmenin ve merkeziyetçiliğin göstergesi olarak kabul edilen yönetim binaları inşa etmeye başlamıştır. Bu dönemde Mardin’de; Hükümet Konağı (1874-1875), belediye (1894), kışla (1891), Gureba Hastanesi (1893), hapisane(1874-1875), rüştiye (1900) ve idadinin (1900-1901) dışında camii, türbe ve kiliselerin inşa veya tamiratının yapılmış olması şehrin doğrudan veya dolaylı olarak merkezileşme sürecinden etkilendiğini göstermektedir.

³³ E. Füsün Alioğlu, *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.46.

³⁴ Şemsettin Sami, *Kamusu’l-A’lam*, C. VI, s.4092.

³⁵ Diyarbakır Vilayet Salnameleri, Def’a 10, s.175-176.

I. BÖLÜM

İDARİ VE ASKERİ YAPILAR

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Döneminde Batılılaşma sürecine girmesi ve yönetim biçimi olarak merkeziyetçi anlayışı uygulamaya başlaması ile birlikte kentlerin fizikî ve mimari dokusunda değişikliğe gidilerek daha mamur bir kent ve gelişmişliğin ölçütü olan devlet binalarının şehir merkezlerinde inşa edilmesi sürecini resmen başlatmıştır. Tanzimat Döneminin devlet adamları, mülki yönetim kurumunun oluşabilmesi için merkez teşkilatı başta olmak üzere taşra teşkilatında da daha önce devlet yönetiminde var olmayan bir uygulamaya giderek mimari olarak standart ve devleti temsil eden kamu binalarının imar ve inşa gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu dönemde imar ve inşa edilen bütün devlet yapılarında, Fransa'dan ithal olan ampir mimarlığın izleri görülmektedir. Bu mimari üslup “empire style” kelimesinden Türkçeye geçerek sözlük anlamı ile “imparatorluk üslubu” demektir.³⁶

Tanzimat Döneminden önce yönetici sınıfın devlet işlerini yürüttüğü standart ve resmî yönetim binaları bulunmadığından devlet işleri, devlet ricalinin ikamet ettiği konaklarda yürütülmekteydi. Fakat Tanzimat Dönemi ile başlayan süreçte Osmanlı Devleti'nde modernleşen ve merkezileşen merkezî iktidar, artık hayatın her alanını düzenlemeye başlamış; aldığı kararlar, uygulamaya koyduğu yasalar, inşa ettiği kurumlar ve mimari üslubu ile devletin en ücra köşesinde bile kendini hissettirmeye başlamıştır.

Tanzimat Dönemi ile birlikte merkez ve taşra arasındaki ilişki etkileyen/etkilenen bağlamında düşünüldüğünde ise Osmanlı Devleti'ni temsil eden merkezî iktidar yeni tesis ettiği kurumları aracılığı ile taşrayı ve taşradaki insan yaşamı üzerindeki nüfuzunu arttırmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde merkezî iktidar, kentlerin

³⁶ Önder Aydın, “Sultan II. Abdülhamit Dönemi Yapılarında İmparatoru / İmparatorluğu Temsil Eden Semboller” *Mimarlık*, S.364, s.15.

mekânsal yapısında o zamana kadar görünmeyen mimari yapılar kazandırmıştır. Bu yapılar ve kurumlar ise; en başta hükümet konağı olmak üzere, genellikle onun yanında yer alan askerî kışla, zaptiye merkezi, idadi, rüştiye gibi yeni okullar, adliye binası, postane, hatta hapisane gibi binalardır. Bu yapıların taşrada imar ve inşasında vali ve kaymakamlar banilik görevi gördüğünden kimi zaman bu yapıların kitabelerine adlarını büyük bir övgü yazdırmışlardır³⁷.

Şekil 1- Mardin Hükümet Meydanı *

*Kaynak Doç. Dr. Zekai ERDAL arşiv

³⁷ Metin, *a.g.e.*, s.171.

Hükümet konaklarının çevresinde bir araya gelen bu yapıların oluşturduğu yeni mekâna “hükümet meydanı” adı verilmek sureti ile kamu kurumlarının yer aldığı bir kamu sitesi oluşturulmuştur.³⁸ Mardin’de hükümet meydanı, resmî binaların inşa edilmesi ile başlayan süreçte ana caddeye bağlanmak üzere şehrin boylamasına, Şehidiye Mahallesi’nin güneydoğusuna, Savurkapı Mahallesi’ne kadar uzanmaktadır.³⁹ Böylece merkezî iktidar, tebaası olan tüm vatandaşları ve memurlarını hükümet konağı ile çocukları mekteplerle, askerleri kışlalarla, hastaları hastanelerle ve suçluları hapisaneler ile kuşatmak sureti ile devlet tebaası nezdinde görünür hâle getirerek merkez ve taşradaki egemenliğini modern yönetim yapıları ile yeniden tesis etmek istemiştir.

1. Mardin Hükümet Konağı

Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Döneminden önce başta merkez olmak üzere taşrada da resmî, görünür ve ulaşılabilir idari binaları bulunmamaktaydı. Çünkü merkezde padişahın ve ailesinin de yaşamını sürdürdüğü ve devletin yönetildiği yer olan saray gizli, ulaşılamaz bir mekân iken taşrada da durum aynı olup vali ve voyvodalar da kendi yaşadıkları konak ve saraylarında devlet işlerini yürütmekteydi. Bu durumun Mardin içinde aynen geçerli olduğu görülmektedir. Osmanlı hakimiyetinin tesis edildiği ilk dönemlerden itibaren Mardin’e atanan kadı ve onunla birlikte kale dizdarı ile merkezi iktidarın Mardin kalesini kentin yönetim ve askeri mekanı olarak değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Mardin Kalesi içerisinde bir saray, mescid, hamam zindan ve yeniçerilerin kaldığı askeri mekanlardan oluşmaktaydı. Ayrıca 1629 tarihinde Voyvoda Yakup Paşa tarafından batı sarayını bırakarak doğu sarayını inşa ettiği görülmektedir.⁴⁰ Tanzimat ve sonrası dönemde bu algı kırılmaya başlamış, inşa edilen kamu binaları ile devlet soyut olmaktan çıkarak somut, gözle görülebilen bir hâle gelmiştir. Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başlayan yeniden yapılanma süreci içerisinde hükümet konakları, iktidar erkinin taşradaki

³⁸ Avcı, *a.g.e.*, s.18.

³⁹ Birgül Açıkyıldız Şengül, “Mardin in the Post- Tanzimat Era: Haritage, Changes and Formation of an Urban Landscape”, *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, Vol 5, No 2, 2018, s.163.

⁴⁰ Özcoşar, “Şehir ve İktidar”, s.15.

sembolü olarak imparatorluk coğrafyasının en büyük yerleşim biriminden en küçük yerleşim birimine kadar inşa ettirilir. Taşrada bulunan kentlerin meydanlarında inşa edilen hükümet konaklarının çoğunun ustası ve mimarının kim olduğu bilinmemekte çünkü arşivde sadece bir daireyi hükümet inşası için ne kadar para tahsis edilecek ve inşa için izin verilip verilmeyeceği gibi bilgiler bulunmaktadır.⁴¹ Vilayetlerde bulunan hükümet konakları livalarda bulunan hükümet konaklarından daha yetkili olduğundan livaların merkez ile olan yazışmaları vilayetlerin hükümet konakları üzerinden yürütülmekteydi. Yani Mardin, Diyarbakır vilayetine bağlı bir liva olduğundan Mardin'in merkez ile olan bütün yazışmaları Diyarbakır vilayeti üzerinden yürütülmüştür.

1.1. Mardin Hükümet Konağı'nın İnşası ve Tarihsel Gelişimi

Diyarbakır vilayetine bağlı Mardin liva/sancak merkezinde hükümet konağının inşa tarihini araştırdığımızda Diyarbakır vilayet salnamelerinde 1869 yılında hükümet konağı 1 adet olarak geçmektedir. Yine aynı salnamelerde Vali İsmail Hakkı Paşa döneminde yapılan imar ve inşa faaliyetleri arasında hicri 1291/1874-1875 yılında Mardin'de inşa edilen hükümet konağı adet 1 yazılmaktadır.⁴² 1874-1875 yılında inşa edilen hükümet konağıyla birlikte artık Mardin merkezinde hükümet konağı 2 adet olarak geçmektedir. İşte bu karışıklığı 217 numaralı Mardin şerhiye sicili defterinde yer alan h.1263/1847 yılına ait defterin kentte meydana gelen giderler kısmında yazılı olan hükümet sarayının Rebiül ahir ayından Ramazan ayına kadar geçerli olan 6 aylık kira gideri olarak ödenen 1500 kuruş ortadan kaldırmaktadır⁴³. Kiralık olarak kullanılan bu konak/saray için ayrıca hicri 1290/1872 senesine ait bir arşiv belgesinde Mardin'de 1874 yılına kadar "hükümet konağı ve telgrafhanenin senelik bedel-icar olarak 13.000 guruş"⁴⁴ verilerek kiralanan konaklarda iki ayrı yerde hizmet verilmekteydi. Adı geçen belgede

⁴¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı'dan Bugüne Hükümet Konakları", Yöneten Güven Birkan, (Söyleşi), *Mimarlık*, S. 84/5, S.203, s.5.

⁴² DVS, Def'a 6 .

⁴³ Mehmet Dilmen, 217 Numaralı Mardin Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2020, s.306.

⁴⁴ B.O.A., ŞD., 3206/21, 7 Safer 1289, 4 Nisan 1288, 16 Nisan 1872.

kiralanan konakların nerede ve kime ait olduğu belirtilmemiş, kira bedelinin yanı sıra kiralanan konakların fiziki durumu hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Buna göre; hükümet konağının dar, harabe olduğundan memur ve kâtiplerin kiralık hükümet konağının içinde ciddi sıkıntılar çektiklerinden bahisle konağın iş göremez hâlde olduğu belirtilmektedir.⁴⁵

Diyarbakır valisi ve vilayet meclisinin merkezî hükümete yeni bir konağın inşasının zaruri olduğundan bahisle 7-8 senelik kira bedelinin belediye gelirlerinden peşin verilerek ve hayır sahibi vatandaşlardan da yardım toplanmak suretiyle 120.000 kuruş masrafa mal olacak yeni bir hükümet konağının inşası için izin istenilmektedir.⁴⁶ Diyarbakır vilayetinden merkezî iktidara gönderilen bu izin yazısına nasıl bir cevap verildiği arşiv kayıtlarından bulunamamış olsa dahi bir başka resmi evrakta mülga merkez konağının kayıt edilen kirası olan yüz elli kuruşun artık kesilmeyerek kayıtlardan çıkarıldığı⁴⁷ denilerek kiralık olarak kullanılan hükümet konağına “mülga” (ilga edilen) ifadesinin kullanılmış olması yeni bir hükümet konağının inşa edildiğini göstermektedir.

1874-1875 tarihinde Sultan Abdülaziz’in saltanatının (1861-1876) sonlarına doğru ve Diyarbakır valisi İsmail Hakkı Paşa döneminde Mardin merkezinde yeni bir hükümet konağının inşa edildiği Diyarbakır salnamelerinde de bulunduğu merkezî iktidar tarafından hükümet konağının inşa edilmesi fikrinin uygun görüldüğü ve konağın inşa edildiği düşünülmektedir. 1874-1875 yılında Mardin’in merkezinde yeniden inşa edilen hükümet konağı Gölesiyân/Gül Mahallesi’nde muhkem bir mevki de bulunmaktadır. Hükümet konağının kentin her yerinden görünür olması devlet gücünün ve prestijinin bütün tebaa tarafından hissedilmesini sağlamaktadır. Bunun dışında kentin bütün mahallelerinin bağlandığı tek caddenin güzergâhında bulunan hükümet konağı, tebaanın konağa ulaşabilirliğini kolaylaştırmak açısından özellikle bu konumda tercih edildiği düşünülmektedir. Mardin Hükümet Konağı’nın zemin katında bulunan Mardin hapishanesi/zindanı ile birlikte düşünüldüğünde 3 katlı olarak kabul edilmiş olsa da aslında Mardin mutasarrıfı Mustafa tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen arşiv belgesinde “Atıfetlü efendim hazretleri,

⁴⁵ B.O.A., ŞD., 3206/21, 7 Safer 1289, 4 Nisan 1288, 16 Nisan 1872.

⁴⁶ B.O.A., ŞD., 3206/21, 7 Safer 1289, 4 Nisan 288, 16 Nisan 1872.

⁴⁷ B.O.A., DH. MKT. 1482/107, 16 Kanun-u sani 1303, 28 Ocak 1888.

Mardin hükümet dairesi iki katlı ve yirmi küsur odadan oluşan bir bina⁴⁸ olarak tarif edilmektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler ışığında hükümet konağının bünyesinde hangi odaların kimlere ait olduğu incelendiğinde ise mutasarrıf odası, nüfus dairesi, polis odası, mescit gibi odaların muhakkak surette varlığından söz edilebilmektedir. Kesin olmamakla beraber varlığı bilinen ve kiralık konaklarda da hizmet vermediğinden, hükümet konağı bünyesinde bayındırlık, ziraat, ticaret, defterdarlık gibi birimlerin de var olduğu düşünülmektedir. Hükümet konağının imar veya tamiratı ile ilgili incelenen arşiv belgelerinde inşaat işleriyle ilgilenecek olan herhangi bir mimar veya ustanın özellikle bahsedilmemesidir. Konağın mimari özelliklerine düzgün olmayan dikdörtgen mimari planına sahip olarak inşa edilirken yapı malzemesi ise dıştan yerel malzeme olarak adlandırılan kesse taşlardan içerde ise moloz taşlardan inşa edilmiştir.⁴⁹ Konağın yapı malzemesinde yerel malzemeler (Mardin taşı) kullanılması, konağı dönemin diğer hükümet konaklarından ayıran özellik olarak göze çarpmaktadır. Mardin Hükümet Konağı'nın 3 kapısı olduğu, orta katta yer alan kapıdan giriş ve çıkış yapıldığı düşünülmektedir.

Şekil 2- Mardin Hükümet Konağı

* Kaynak: Doğan Bekin, *Tarihin Işığında Mardin*, s.164

⁴⁸ B.O.A., MLEEM., 1329/39, 19 Rebiülevvel sene 1338, 2 Aralık 1919.

⁴⁹ Gökhan Özden Baydaş, *Tarihi Diyarbakır ve Mardin Kamu Binaları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van 2007, s.138.

1877 tarihinde Mardin'e gelen Amerikan misyoner Grattan Geary, şehirdeki en etkileyici binalar arasında Mardin Hükümet Konağı'nın olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰ Bunun dışında başka bir yapıdan getirildiği düşünülen bir revağın üzerinde yer alan kitabede Kuran-ı Kerim'de yer alan surelerden Talak Suresi'nin son 3 ayeti olan "Kim Allah'a güvenirse O, ona yeter. Allah buyruğunu yerine getirendir. Allah her şey için ölçü koymuştur" kufi hatla yazılı kitabe yer almaktadır.⁵¹ Tanzimat Dönemi devlet adamlarının tasavvurlarında yer alan kent mimarisi ve yönetim şekline uygun olarak hükümet konağının inşası ile başlanan süreçte, hükümet konağının zemin katında yer alan hapisane/zindan, askerî kışla, belediye ve kiralık olarak hizmet veren telgrafhanenin bulunduğu düşünüldüğünde bu kurumların inşasının tamamlanması ile birlikte Mardin'de bir "hükümet meydanı" oluştuğu söylenebilmektedir.

1897 tarihine gelindiğinde geçen süre zarfında Mardin hükümet konağının harab haline geldiği Mardin mutasarrıflığından konağın tamirâtı ile ilgili Diyarbakır vilayeti ile yapılan yazışmalardan sonra Daire-i Umûr-u Dâhiliye'den Maliye Nezâreti'ne gönderilen ilgili yazıda Mardin Hükümet Konağı'nın tamiri için istenen 2000 kuruşun eğer bütçede yoksa diğer harcamalar ödeneğinden karşılanması istenmektedir. Ayrıca Diyarbakır vilayetinden alınan telgrafa atıf yapılarak, Diyarbakır vilayetinin tamirat tahsisâtının tamamının harcandığı ve Mardin Hükümet Konağı'nın tamirinin ivedi olsa dahi ödeneğin şimdi gönderilemeyeceği, tamirinin de ödenek gönderildikten sonra yapılması istenmektedir.⁵² Böylece 1897 yılı itibari ile merkezi iktidar ile hükümet konağının tamirâtı için yapılan yazışmalardan ödenek gönderilemediğinden ilgili tamirat gerçekleşmemiştir.

Mardin Hükümet Konağı'nın işlevini arttıracak ve darlığını gidermek için hükümet konağının doğu tarafına 3 oda ve batısına ise 1 oda olmak üzere 4 odanın inşaatına 1910 yılında karar verilmiştir. Gerekli prosedür uygulanarak önce Diyarbakır vilayetinden izin istenmiştir. Diyarbakır vilayetinden gelen cevapta;

⁵⁰ Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel-Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul 2019, s.342.

⁵¹ Halil İbrahim Düzenli, "Mardin'de Tarih, Bina ve Mimarlık Katmanları 19.yy. Hükümet Konağından 21.yy. Mimarlık Fakültesine Dönüşümün Hikayesi", *Arredamento Mimarlık Dergisi*, S.2, İstanbul, 2012, s.67.

⁵² B.O.A., ŞD., 2675/13, 22 Kanunusani sene 312, 3 Şubat 1897.

Mardin nafia mühendisi tarafından hazırlanacak olan bir keşif raporunda adı geçen odaların inşası için gerekli olan taş, kireç, ahşap ve çimento vb. inşaat malzemeleri ve bununla birlikte usta ve işçi ücretlerinin de dışında, odaların genişlik ve uzunluklarının belirtilmesi istenmiş; uygun görülmesi hâlinde odaların inşasının yapılmasına karar verileceği belirtilmiştir.⁵³ Mardin nafia mühendisi tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilmek üzere düzenlenen keşifname belgesinde tanzim edilen bu keşifname raporu belediyeden alınan rayiç bedeli üzerinden hazırlandığı belirtilmektedir.

Mardin Hükümet Konağı'na inşa edilmek istenen 4 odanın keşifname raporu⁵⁴

Yeni İnşaat					
Uzaklık					
İnşaatın Kısımları	uzunlu k m.	genişl ik m.	yüksekl ik m.	mikta r fiyat	Toplam Kuruş
Konağın doğu tarafına inşa edilecek 3 odanın duvarları	15.5	0.6	4	37.20 0	
odaların bölme duvarları	13.4	0.6	4	32.12 0	
Konağın batı tarafına inşa edilecek 1 odanın duvarları	12	1	4	48.00 0	
Toplam				117.3 60	
Kapı ve pencere boşlukları					783.650
Mutasarrıf odası ile teneffüs odasının döşemesi	25.4	2.9		31.32	
Hademe odasının döşemesi	3.4	2		6.8	
Toplam				38.12	11.326

⁵³ B.O.A., ML.EEM., 860/17, Belge No: 1, 11 Şubat 1325, 1 Mart 1910.

⁵⁴ B.O.A., ML.EEM., 860/17, Belge No: 2, 21 Şubat 1325, 6 Mart 1910.

Doğu taraftaki odaların kiremit ve diğer inşa edilecek tavanı	8.5	7		59.50	119.000
Batı tarafına inşa edilecek odanın duvarı	5	7		35.00	35.00
Mutasarrıf ve teneffüs odalarına çimento ile sıvası yeni inşa edilecek 4 odanın cam harcı	13	4	52.00		104.000
Çerçeveleri (7 adet)	1.5	0.9		60	460.00
cam dâhili pencereleri (13 adet)	1.7	1.1		80	104.000
Yeni inşa edilecek 4 odanın kapuları (4 adet)	2.5	1.1		150	600.000
pencere perdeleri (7 adet)				50	350.00
Hasır (12 adet)				50	600.00
Halı (4 adet)				800	3.200.00
Koltuk (18 adet)				100	1.800.00
Cevizden ma'mul yazıhane (2 adet)				250	500.00
Avrupakârî boru ve soba (2 adet)				540	1.080.00
Kapı perdesi (2 adet)				100	200.00
Toplam					7.730.00
Genel Toplam					32.210.00

Diyarbakır vilayetinden gelen cevapta ise gerekli olan 10 para 32.210 kuruş masrafın uygun olduğu ve meclis tarafından onaylandığı belirtilmektedir.⁵⁵ Diyarbakır vilayeti de Maliye Nezâreti'ne 2 Temmuz 1910 yılında gönderdiği yazıda "Mardin hükûmet dairesinde yeni ve ilâve olarak yaptırılacak odaların inşaât masraflarına izin verilmesi arz edilmektedir denilerek Maliye Nezâreti'nin onayına sunulmuştur.⁵⁶ Emlak-ı Emiriyye tarafından Maliye Nezâreti'ne yazılan raporda ise

⁵⁵ B.O.A., ML.EEM., 860/17, 21 Şubat 1325, 6 Mart 1910.

⁵⁶ B.O.A., ML.EEM., 860/17, 19 Haziran 1326, 2 Temmuz 1910.

mali durumun uygun olmadığı gerekçesi ile yeni ve ilave olarak inşa edilecek olan 4 odanın inşa edilemeyeceği cevabı gelir.⁵⁷ Maliye Nezâreti de Diyarbakır vilayetine yazdığı cevapta Emlak-ı Emiriyye'nin raporuna atıfla emlakı emiriyye mühendislerinin gönderilen ilgili inşaat keşif raporundan anlaşıldığı üzere yeni ve ilave olarak inşa edilmek istenen 4 odanın inşasının acil olarak kabul edilebilecek bir durumunun söz konusu olmadığından bu inşaatın ileri bir tarihte yapılması istenerek merkezi iktidarın ilgili kurumları tarafından reddedilmiştir.⁵⁸

Mardin hükümet konağı birçok idari birimden oluştuğundan, yapılan yazışmalarda hangi birimin tamiri için havalename istendiğinin özellikle belirtildiği görülmektedir. Buna göre Rumi 31 Kanunuevvel 1334/31 Aralık 1918 yılına ait bir arşiv belgesinde Diyarbakır vilayetinden Maliye Nezâreti'ne yazılan yazıda Mardin Hükümet Konağı'nın bünyesinde yer alan nüfus dairesinin pencere tamiri için 2000 kuruş havalename talep edilmiştir. Bunun merkezî bütçeden istenildiği görülmektedir. Maliye Nezâreti'nden gelen ilk cevapta “Mardin hükümet konağındaki nüfus dairesi pencere çerçevesinin tamiri için istenilen 2.000 kuruşluk tahsisatın 1335 senesi bütçesinden gönderilebileceği beyân olunur”⁵⁹ gibi bir ifade var ise de aslında ödeneğin yapılmadığı yine Diyarbakır vilayetine gönderilen bir başka belgeden anlaşılmıştır. Zira bu belge de “Mardin livâsı nufûs dairesinin tamiri için 2.000 kuruşun havalename istenilmesine rağmen gönderilecek olan tahsisat sarf edilmiş olduğundan havalenamenin gönderilemeyeceği ayrıca gerekli olan tahsisatın gelecek yıl bütçesinden gönderilmeye çalışılacağı ifade edilmiştir.⁶⁰ Rumi 1336 senesinde ödeneğin gönderileceği dile getirilmiş olsa dahi adı geçen senenin 1920 yılına tekabül ettiği düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nin bulunduğu zor şartlar da göz önüne getirildiğinde, bu havalenamenin gönderilemediği ve dile getirilen tamiratın yapılamadığı düşünülmektedir.

⁵⁷ B.O.A., ML.EEM., 860/17, 8 Temmuz 1326, 21 Temmuz 1910.

⁵⁸ B.O.A., ML.EEM., 860/17, 29 Teşrin-i evvel 1326, 11 Kasım 1910.

⁵⁹ B.O.A., ML.EEM., 1295/5, 19 Şubat 1335, 19 Şubat 1919.

⁶⁰ B.O.A., ML.EEM., 1324/23, 9 Şubat 1336, 9 Şubat 1920.

1.1.1. Mardin Hükümet Konağı'na Üçüncü Kat İnşası

Mardin hükümet konağı küçük ve yetersiz olduğundan üçüncü kat inşasına karar verilmiştir. Bu inşaatın giderlerinin halkın yardımıyla yapılabileceği öngörülmüştür. Hemen inşasına başlanan üçüncü katın duvarları yükseltilmiş bu dönemde I. Dünya Harbi'nin patlak vermesi sonucu halktan para toplamak zorlaşmış ve son çare olarak Mardin mutasarrıfı Mustafa, Diyarbakır vilayetine üçüncü kat inşasının tamamlanabilmesi için yardım talep etmiştir. Bu yardım talebinin nedenleri sıralanırken: duvarları 2,5 metreye kadar yükseltilen üçüncü katın duvarlarından bahisle yağmur sularının birikmesi sonucu hükümet konağında rutubet oluşmuş ve böylece binanın asıl olan iki katında çürümenin meydana geldiği belirtilerek ilk ve en önemli neden olarak izah edilmiştir.⁶¹ Hükümet konağında üçüncü kat inşasının öneminin ikinci nedeni olarak ise inşa edilecek olan üçüncü kat sayesinde meydana gelecek büyük veya küçük 10 oda sayesinde konak biraz daha düzenli hale gelerek uzun süredir kiralama usulü ile ötede beride dolaşan ve büyük kira bedeli verilen telgraf diğer resmi daireler ile birlikte hükümet konağında bir ara da bulunmasının hızlı haberleşmenin sağlanması açısından önemli ve faydalı olacağı arzedilmektedir.⁶² Mardin Hükümet Konağı'na üçüncü kat inşasının üçüncü ve son nedeni olarak ise son dönem imar ve inşa faaliyetleri esnasında bir üst kuruma inşa veya tamir nedeni olarak Osmanlı resmî yazışmalarında sıkça kullanılan kelimelere rastlanmaktadır. Buna göre hükümet konağına bir kat daha kazandırılarak şerefliendirmek ve na-tamam bırakılmaması için⁶³ denilerek başta hükümet konakları olmak üzere diğer kurumların imar ve inşa faaliyetleri için üst kurumlara yapılan yazışmalarda kullanılan "şerefliendirmek" kelimesi bu belgede de geçerek bir nevi devlet itibarı açısından üçüncü katın yapılmasının lüzumu dile getirilmektedir. Diyarbakır vilayetinden Maliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda "Mardin livâsı hükümet konağının tamirâtı için 465.000 kuruşluk havalenamenin Mardin

⁶¹ B.O.A., ML.EEM., 1329/39, 19 Rebiülevvel 1338, 12 Aralık 1919.

⁶² B.O.A., ML.EEM., 1329/39, 19 Rebiülevvel 1338, 12 Aralık 1919.

⁶³ B.O.A., ML.EEM., 1329/39, 19 Rebiül evvel 1338, 12 Aralık 1919.

mutasarrıflığından arz edilmektedir.”⁶⁴ ifadelerine yer verilerek bütçeden ödenek talep edilmiştir.

Maliye Nezâreti’nden Diyarbakır vilayetine yazılan cevapta Mardin livası hükümet konağının üçüncü katının inşası için 465.000 kuruşluk havalename isteniliyor ise de hâl-i hazırda mali durum bu inşaata müsait olmadığından önemli olan kısımların tamiratına ait olmak üzere ancak 50.000 kuruşluk havalename yapılabileceği”⁶⁵ denilerek katın tamamlanmasından ziyade inşaatına başlanan ve duvarları yükseltilen üçüncü katın rutubetinin gidererek hükümet konağı binasının kullanılmaz hale gelmesi geciktirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin büyük bir savaş içinde olmasının merkezî bütçeyi olumsuz etkilemesine ve inşaatların durmasına neden olmuştur.

1.2. Mardin Belediye Konağının İnşası

Belediye, etimolojik olarak belde ve bilâd kelimeleri ile bağlantılı olarak bugünkü anlamını alırken kullanılışı ise Tanzimat Döneminin Arapça ve Şark dillerine kattığı yeni bir icattır.⁶⁶ XIX. yüzyılda II. Mahmut dönemi ile başlayan reformlar ile birlikte belediye teşkilâtı bugünkü yapısına kavuşmuştur. Klasik dönemde devletin kanun koyarak tebaasını korumak, adaleti tesis etmek, üretimi daim kılmak, vergiyi adaletli toplamak gibi görevleri bulunmaktaydı. Günümüz yerel yönetim anlayışındaki belediye teşkilatının bulunmadığı klasik dönem devlet anlayışında geri kalan sağlık, eğitim ve şehrin imarı için gerekli olan her türlü ihtiyacının vakıflar eli ile sağlanabilmesi hususunda tebaasını serbest bırakmıştır. Vakıflar veya şahsi olarak yapılan imar ve inşa faaliyetlerinde devlet tebaasını vergi muafiyetine tâbi tutarak bu faaliyetlerin devam etmesini sağlamıştır.

Klasik dönemde şehirlerin yönetimi beledi, mülki ve adli görevlerin hepsi merkezden atanan kadının elinde bulunmaktaydı. Kadı, atandığı şehrin hem güvenlik âmiri hem de o şehirde bulunan bütün vakıfların denetçisiydi. Kadının bu

⁶⁴ B.O.A., ML.EEM., 1329/39, 20 Rebiülahir 1338, 12 Ocak 1920.

⁶⁵ B.O.A., ML.EEM., 1329/39, 23 Mart 1336, 23 Mart 1920.

⁶⁶ İlber Ortaylı, “Belediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, s.398.

sorumluluklarını yerine getirmesi için kendisine yardımcı olan subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşının yanı sıra Yeniçeri Ocağı'na bağlı görevliler, genel güvenlikten temizlik ve imar düzeninin sağlanması için çeşitli alanlardaki görevlerini yerine getirmektedirler.⁶⁷ II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra klasik dönemdeki sistemin devam edemeyeceği anlaşıldığından, İhtisap Nezâreti oluşturulmuştur. Buna göre İhtisap Nezâreti, esnafın teftiş edilmesi mürur (izin) tezkerelerinin kontrolü, narh tespiti, fiyat ve kalite kontrolü, lonca disiplini ve kontrolünün sağlanması ve son olarak kanunlara uymayan esnaf ve nizamı bozan vatandaşlara gerekli cezaların kesilmesi gibi görevlerin nezaretin şehirlerdeki birimlerince gerçekleştirilmesi istenmiştir.

Tanzimat Döneminin devlet adamları şehir yönetimini ve günlük hizmetleri yürütecek ve İstanbul'u modernleştirecek bir örgüte ihtiyaç duyduğundan, 16 Ağustos 1854 İstanbul Şehremaneti'nin kurulmasına karar vermiştir.⁶⁸ İlk olarak İstanbul'da kurulan belediye teşkilatını 1864 Nizamnamesi ile taşrada da seçimli üyelere kurulan meclis-i belediyelerin oluşturulması kararından sonra taşrada da bu teşkilatlanmaya ayak uydurmaya başlamıştır. 5 Ekim 1877 Dersaadet ve Vilâyet Beledi Kanunları ile Osmanlı Devleti'nde belediye idari bir varlık olmaktan da ötede bir hükmi şahsiyet kazanmıştır.⁶⁹ Fakat taşrada bağımsız belediye binalarının inşa edilmesi, belediye teşkilatının daha geç tarihte kurulmasına paralel olarak hükümet konaklarından da daha geç bir tarihte ancak XIX. yüzyılın sonlarında ya da XX. yüzyılın başlarından itibaren taşrada bağımsız belediye binaları inşa edilmiştir. Taşrada bulunan belediyelere imar ve inşa işlerini düzenleme ve kontrol etme, bayındırlık faaliyetleri, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının yönetimi, emlak tahriri, pazar ve alışveriş kontrolü, okul açmak, itfaiye ve belediye gelirlerini toplamak gibi görevler yüklenmişse de belediyelerin gelirleri fazla olmadığından bu faaliyetlerin icrasını zorlaştırmıştır.⁷⁰

⁶⁷ Şevki Bilgehan Önver, *İstanbul'da İlk Belediye Teşkilatı Altıncı Daire-i Belediye*, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s.8.

⁶⁸ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s.135.

⁶⁹ Ortaylı, "Belediye", s.401.

⁷⁰ Metin, *a.g.e.*, s.155.

Mardin kent merkezinde daire-i beledi teşkilatının teşekkülü 1867 tarihli “Vilayette Devair-i Belediye Meclisleri’nin Vezaif-i Umumiyesi Hakkında” başlıklı çıkarılan kanun ile teşkil edilmeye başlanmıştır.⁷¹ Bu kanunun çıkmasından sonra 1869 tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesi’nde Belediye Dairesi Reisi olarak Davud Efendi, üyeleri ise Adem Safvet Efendi, Hıdır Sabri Efendi, İbrahim Ağa, Hanna Hedaye Efendi, Hanatori Efendi iken katip ise Yesari Efendi olarak görülmektedir.⁷² Mardin’de belediye teşkilatı oluşmasına rağmen arşiv ve yerel kaynaklarda belediye konak/bina inşası ile ilgili bilgiye ilk dönemler de ulaşamadığından kiralama usulü ile bir hane veya konağın kiralandığı düşünülmektedir. Zira Mardin daire-i beledi dairesinin teşkil edildiği ilk dönemlerde gelirlerin az olmasından dolayı büyük bir faaliyete girişemediği görülmektedir. Buna göre Mardin belediyesinden Maliye Nezâretine gönderilen yazıda belediye gelirlerinin belediye reisinin ve memurların maaşını ödemeye dahi yetmediği bildirilerek nasıl bir yol izlenmesi gerektiği ile ilgili talimatın beklendiği görülmektedir.⁷³ Mardin Belediyesi’nden Maliye Nezaretine verdiği yazılı cevaptan da anlaşılacağı üzere belediyenin teşkil edildiği ilk dönemlerde kendi personelinin maaşını karşılayamayan belediyenin kendi binasını inşa edebilmesi mümkün görünmemektedir.

1894 tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesi kayıtlarında ise Mardin daire-i belediyesi ile ilgili “kurbündeki arsa-i vasiya mürur-u zamanla mezbele şeklini almış olduğundan temizlenerek belediyeye irad olmak üzere gayet güzel ve cesim bir konak inşa edilmiştir”⁷⁴ denildiğinden inşa edilmiş olan bu konağın daire-i belediyenin konağı olduğu düşünülmektedir. Daire-i Belediye konağının inşa edildiği dönemde Mardin Belediye Reisi Abdullah Sırrı Efendi’nin Dâhiliye Nezâreti’nden Bâb-ı Âliye gönderilen yazıda Sırrı Efendi’nin Mardin’de beledi dairesi ve Mardin için yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak mecdidi nişan-ı zişarıyla taltifi⁷⁵ edilmesine karar verildiği görülmektedir. İnşa edilen bu konağın inşaatında kim veya kimlerin görev yaptığı arşiv kayıtlarında bulunamamıştır.

⁷¹ İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009, s.147.

⁷² DVS, Def’a 1 .

⁷³ B.O.A., DH. MKT.,1601/101, 4 Recep 1304, 29 Mart 1887.

⁷⁴ DVS, Def’a 14, s.157.

⁷⁵ B.O.A., DH. MKT., 318/69, 27 Teşrin-i Sani 1310, 9 Aralık 1894.

Şekil 2 - Solda Sırrızade Konağı (Daire-i Belediye) ve hükümet konağı

***Kaynak: Doğan Bekin, Tarihin Işığında Mardin, s.166**

Mardin Belediyesi'nin kent merkezi içerisinde yaptığı imar ve tamir faaliyetleri arasında 1869 tarihli olarak kent merkezinin tek ve işlek caddesinin Mişkinkapı mahallesinden Babüs-sur mahallesine kadar olan kısmında geçen zaman içerisinde yol ve kaldırımlarında bulunan taşların ulaşım açısından zorluklar yarattığından cadde üzerinde yer alan yol ve kaldırımların tamiri yapılmıştır.⁷⁶ 1872 yılında Mardin Belediye Meclisi'nin aldığı karar üzerine kent merkezindeki mahallelerdeki pis suyunun yokluğu nedeni ile pis sular sokaklara dökülürken bir yıl içinde (suyolu) inşa edilerek kent, çirkin bir görünümünden kurtulmuştur⁷⁷. 1897 yılına gelindiğinde ise Meclis-i İdare-i Liva kararı ile o zamana dek aydınlatılmayan kent için ücretleri ahali tarafından ödenmek sureti ile fener tedarik edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁸ 1909 tarihine gelindiğinde Mardin'in en büyük caddesinin posta güzergâhı olarak kullanıldığı ve bu caddenin belediye marifeti ile genişletildiği Keldani Kilisesi murahhasa vekilinin bu genişletme esnasında kilisenin zarar

⁷⁶ Diyarbekir Gazetesi No:4 , 16 Cemaziyelevvel 1286 – 24 Ağustos 1869.

⁷⁷ Diyarbekir Gazetesi No:173, 17 Şevval 1289 – 18 Aralık 1872.

⁷⁸ Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel-Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.415.

gördüğü gibi asılsız iddialarda bulunarak Dâhiliye ve Adliye ve Mezahib Nezâreti'ne gönderdiği ilgili yazılardan anlaşılmaktadır⁷⁹.

1.3. Mardin'e Telgraf Hattının İnşası ve Mardin Telgrafhanesi

İnsanlar doğası gereği sosyal bir varlık olduğundan sürekli olarak çevresi ile haberleşmeyi, bilgi sahibi olmayı önemsemişlerdir. Bu durum devletler açısından daha da önemli bir durum olarak ön plana çıkmaktadır. Telgraf, inşa edildiği coğrafi bölgenin zaman ve mekân kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Buna göre idari açıdan merkez ve taşra arasındaki uzaklık ne kadar olursa olsun bu uzaklığı ortadan kaldırarak merkezi yönetimin taşradaki etkinliğini arttırmıştır. Ekonomik açıdan ise yatırımcı çok uzak ve ticari açıdan ön planda olan kentlerde bile yatırım yapabilme imkânına sahip olmuştur.⁸⁰ Askerî açıdan bakıldığında belki de Osmanlı merkezî yönetiminin en önem verdiği husus ise iç ve dış istihbaratın dışında yine merkezden uzak olan yerlerde yaşanan kargaşa ve isyanlara en kısa sürede yetişilerek gerekli müdahalelerin yapılması, huzur ve sükunet ortamının sağlanmasında etkili olabileceği düşüncesi ile en uzak yerlere yetişmek için telgraf şebekelerinin inşasına önem verilmiştir. Tanzimat Dönemi merkezî devlet yapısının yönetiminde vazgeçilmez hususlarının başında gelen merkezîyetçiliğin merkez ve taşra arasında sağlanması dönemin en büyük icadı olan telgraf ile gerçekleştirilebileceği öngörülerek bu alanda gerekli adımların atılması önemli bir gelişmedir. Buna göre telgrafın merkez ve taşra arasında hızlı ve etkili bir iletişim aracı olarak kullanılmak sureti ile merkezî iktidarın taşrada etkinliğinin artırılmasında büyük rol oynamasına neden olmuştur.

II. Mahmut döneminde haberleşmenin modernleştirilmesi ve yeni oluşturulacak olan teşkilatlanma ile tebaanın yararlanmasını sağlayabilecek şekilde olmasını isteyen padişah bu hususta gerekli çalışmaların yapılmasını istemiştir. Sultan II. Mahmut'un ölümünden sonra 1839 yılında tahta geçen Sultan Abdülmecid ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra haberleşme için yeni bir teşkilat için yapılan

⁷⁹ B.O.A., DH.MUİ., 12/3, 12/8 16 Eylül 1325, 19 Eylül 1325, 2 Ekim 1909.

⁸⁰ Tanju Demir, *Türkiye'de Posta ve Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, PTT Genel Müdürlüğü Yay. , Ankara 2005, s.3.

çalışmaların devam etmesini istemiştir. Buna göre 23 Ekim 1840 yılında kurulan Posta Nezâreti ilk ayda Edirne'ye 2 Kasım itibari ile diğer taşra vilayetlerine postalar çıkarılarak bu hizmetten tebaanın da yararlanması sağlanmıştır.⁸¹ Posta Nezâreti taşradaki teşkilatlanmasına büyük bir önem vermiştir. Zira 1845 yılına gelindiği nezâretin taşrada görev yapan müdürlerinin sayısı Anadolu'da 21, Rumeli'de ise 13 olmak üzere toplam 34 olmuştur. Bu müdürlerin bazıları ise; Ankara, Adana, Beyrut, Bursa, Kayseri, Konya, Isparta, Kütahya, İzmir, Aydın, Erzurum, Trabzon, Samsun, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Sivas, Şam ve Halep gibi yerlerde posta hizmetinin başladığı görülmektedir.⁸² XIX. yüzyılda baş döndürücü şekilde cereyan eden siyasi-askerî gelişmeler bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hızlı haberleşmenin yapılması gerektiği hissiyatını doğurmuştur. Fransız Rahip Claude Chappe (1763-1805) uzaktan duyma ve görme esasına dayanan sistemlerin en gelişmiş olan havai telgrafi 1792'de yapmayı başarmış ve icat ettiği alete önce "tachygraphe" (çabuk yazan) adını vermiş ise de 1798'den sonra bunu "telegraph" (uzak yazan) olarak değiştirmiştir.⁸³ Bu sistem ancak yüksek binaların üzerine yerleştirilen aletlerin hareket ettirilmesi ile faaliyete geçebilmekteydi. İcat edilen alet kısa sürede Avrupa ülkelerinde yayılmış ve birçok devlet benzerlerini yapmaya başlamıştır. Bu dönemde merkezî bir yönetim anlayışını devletin en ücra köşesine uygulamak isteyen Osmanlı merkezî yönetimi bu durumun ancak hızlı bir haberleşme ile sağlanabileceği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti telgrafın ülkeye getirilmesi hususunda çalışmalar yapılmıştır. Buna göre telgraf, Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1828-1829 yılında Osmanlı-Rus savaşında kullanılmaya çalışılmıştır. İstanbul Boğazı'nın iki yakası arasındaki haberleşmenin daha hızlı yapılabilmesi için "semafor" olarak adlandırılan bu aletin kullanılması ile birlikte Osmanlı Devleti'nde ilk telgraf denemesinin başarısızlıkla sonuçlandığı ifade edilmektedir.⁸⁴

⁸¹ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, C.VI, s.1637.

⁸² Yazıcı, *a.g.m.*, s.1639.

⁸³ Mustafa Kaçar, *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, İstanbul 1986, s.2.

⁸⁴ Özkan Keskin-Ali Sönmez, "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği", *OTAM*, 25/ Bahar 2009, s.68.

1843 tarihinde ise Samuel Morse, elektrikli telgraf makinesini icat ettikten sonra buna müteakip Amerika'da New York-Baltimor arasında 64 km'lik ilk telgraf hattı çekilmiştir.⁸⁵ Dünyada bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti de bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nde başarıya ulaşan telgraf denemesi ise Lawrance Smith tarafından 9 Ağustos 1847'de gerçekleşmiştir. Sultan Abdülmecid'in huzurunda Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan iki ayrı odada kurulan makinelerden başarılı bir şekilde mesaj gönderilmesi ile Osmanlı Devleti'nde ilk defa telgraf başarılı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid İstanbul-Edirne arasında bir hat çekilmesini teklif etmiş ayrıca mucit Morse'a ise 1849 başlarında Osmanlı sultanının isminin baş harflerinin etrafına 130 elmasın zarif şekilde yerleştirildiği bir madalya ile berat gönderdi. Morse ise Sultan Abdülmecid'i icadının değeri anlayan ilk hükümdar olarak övmüştür.⁸⁶

Osmanlı Devleti telgrafın başarılı bir şekilde çalışması ile birlikte telgraf hatlarının inşası için gelecek olan teklifleri değerlendirmek ve hatların inşasını denetlemek üzere 16 Ekim 1854'te Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olmak üzere telgraf komisyonunu oluşturularak komisyon başkanlığına da beylikçi Afif Bey getirilmiştir. Osmanlı Devleti ilerleyen süreçlerde haberleşme alanında faaliyet gösteren ve 1840 yılında kurulan Posta Nezâreti ve 1855 oluşturulan Telgraf Müdürlüğü 1871 yılında tek bir çatı altında toplayarak Posta ve Telgraf Nezâreti adını almıştır. 19 Ağustos 1855'te İstanbul-Edirne hattı, 6 Eylül'de Edirne-Şumnu hattı ve Varna-Ruşçuk-Bükreş hattı 15 Mayıs 1855'te bitirilmesinin ardından Viyana-Bükreş ile İstanbul-Varna arasındaki hatların da yapılmasıyla Osmanlı Devleti ile Avrupa ülkeleri telgraf hatları birbirine bağlanmış oldu.⁸⁷

Osmanlı Devleti'nde telgraf hatları çekilmesine rağmen telgrafın fiilen kullanılması Kırım Savaşı'nın yaşandığı dönemde mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti, Anadolu başta olmak üzere hâkimiyeti altındaki bütün topraklarını telgraf hatları ile örerek alınan devlet kararlarının uygulanmasını hızlandırarak merkeziyetçi yapısını güçlendirmenin yanı sıra tebaasına bu hizmeti kazandırmak amacı ile çalışmalarını hızlandırmıştır. Buna göre 1859 yılında açılan Üsküdar-İzmit hattının

⁸⁵ Kaçar, *a.g.t.*, s.10.

⁸⁶ Keskin – Sönmez, *a.g.m.*, s.68-69.

⁸⁷ A. Baha Gökoğlu, *Batı ve Doğu'da Telgrafçılık Nasıl Doğdu ?*, İstanbul 1935, s.48-54.

inşa edilmesinden hemen sonra Anadolu coğrafyasının stratejik bölgelerinden de geçtikten sonra 1861 yılında Bağdat'a ulaşmıştır. Bağdat'a kadar uzanan telgraf hattının güzergâhına bakıldığında; Gebze, Ankara, Yozgat, Sivas, Diyarbakır, Mardin, Musul ve Kerkük gibi büyük vesair küçük yerleşim yerlerinde de telgrafhaneler kurulmak sureti ile hat tamamlanmıştır.⁸⁸ Böylece Mardin dönemin en önemli haberleşme aracı olan telgraf hizmetinden ilk yararlanan yerleşim merkezlerinin başında gelmektedir. Buna göre inşasına başlanan telgraf hattı 6 Haziran 1860 yılında Mardin'e ulaşmıştır. Telgraf hattının Mardin'e ulaşmasından sonra Mardin'den çekilen ilk telgrafta; “temdid olunmakta olan telgraf hattı Mardin'e vâsıl olarak ifâ-yı lâzıme-i şükriyet ile emr-i muhabereye bede' ve mübaşeret olduğu mutazammın gelen mazbata-i telgrafiye manzûr-u âli-i hazret-i cihânbâni buyurulmak için arz-u takdim kılındığı beyânıyla”⁸⁹ ifadelerine yer verilerek bu hizmeti büyük bir sevinçle karşılayan Mardin ahali bu tarihten itibaren telgraf ile haberleşme hizmetinin başladığı belirtilerek padişaha olan teşekkürlerini dile getirmişlerdir.

Telgraf hizmetinin geldiği Mardin'de telgrafhane binası için arşiv belgelerinde bir bina inşasından bahseden bir belgeye ulaşamamıştır. Bunun dışında Mardin'de 1870-1871 yılları arasında Telgraf müdürü olarak Hafız Efendi, Baş Muhabere Memuru Hüseyin Efendi ve İkinci Muhabere Memuru ise Nazil Efendi'nin kayıtlarına ulaşılmıştır.⁹⁰ 1874-1875 yılları kayıtlarında ise Mardin'de 1 adet telgrafhane⁹¹ yazılmış olsa da aslında bu telgrafhanenin telgraf hattının Mardin'e ulaştığı 1860 yılından beri olduğu düşünülmektedir. Bunun dışında Posta ve Telgraf Nezâreti'nin oluşturulmasından sonra kaleme alınan kayıtlarda 1 adet postane ve 2 adet telgrafhane⁹² yazılmış ise de bu telgrafhanelerin 1 tanesi Mardin merkezinde diğeri de hicri 1296 yani 1879 yılında Midyat'ta olduğu arşiv belgelerinde görülmüştür.

⁸⁸ Diren Çakılcı, “Osmanlı Devleti Telgraf Şebekesinde Üsküdar Telgrafhanesi ve Önemi”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX Bildirileri 11-13 Kasım 2006*, (Ed. Coşkun Yılmaz), Üsküdar Belediyesi Yayınları, C.I, s.147.

⁸⁹ B.O.A, İ. DH., 458/30401, 17 Zilkade 1276, 6 Haziran 1860.

⁹⁰ DVS, Def'a 2.

⁹¹ DVS, Def'a 6.

⁹² DVS, Def'a 10.

Mardin'deki birçok devlet kurumu gibi telgrafhane için bir binanın inşa edilmeyerek hükümet konağına yakın bir hanenin kiralanması usulünün işlendiği görülmektedir. Bu bilgiye ise Mardin Hükümet Konağı'na ilave üçüncü kat inşası için 12 Aralık 1919 yılında merkezi hükümete gönderilen resmi evrakta sıralanan nedenler arasında “senelerden beri ötede beride dolaşan ve kira bedeli verilen telgraf ve posta idaresinde müstakil bir dairenin de tahsisi mümkün olacaktır.”⁹³ İfadelerine yer verilerek uzun süreden beri kiralama usulü ile hanelerde faaliyet veren bir telgrafhane ve postane merkezi bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mardin telgrafhanesinin haberleşmesinin çok olmasından dolayı iki memur istihdam edilmesi hususunda yapılan yazışmalar hususunda Bâb-ı Âli'den gelen onay sonrası “iki muhabere memurunun istihdam edilmesi ve maaş olarak ise üçer yüz kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır.”⁹⁴

1.4. Mardin'de Askerî Kışlaların İnşa Edilmesi

II. Mahmut döneminde devlet yönetiminde merkezîyetçi devlet anlayışın benimsenmeye başlaması ile birlikte en çok düzenlemeye tâbi tutulanlardan biri de kuşkusuz askerî teşkilatlanmadır. Buna göre 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yayınlanan yeni bir kanunname de Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulmasına karar verildi. Kanunnameye göre ordu 12.000 kişilik ve her biri 1.500'er kişiden ibaret “tertip” adı verilen sekiz ayrı birliğe bölünmüştür.⁹⁵ Bunun dışında geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti'nin muvazzaf ordusu olan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin bütün ülke sınırlarını muhafaza edemeyeceği anlaşılmıştır. Muvazzaf orduya yardımcı olmak amacıyla yeni bir yardımcı kuvvet oluşturulmasına karar verildi.

8 Temmuz 1834 yılında II. Mahmut tarafından Redif askerî teşkilatının teşkil edilmesi için gereğinin yapılması hususunda Serasker Koca Hüsrev Paşa görevlendirilmiştir. Buna göre askere yazılacak kimseler 23-32 yaş arası gençlerden

⁹³ B.O.A., ML.EEM., 1329/39, 19 Rebiül evvel sene 1338, 12 Aralık 1919.

⁹⁴ B.O.A., İ.PT. 25/48, 5 Cemaziyülevvel sene 1326, 5 Haziran 1908.

⁹⁵ Musa Çadırcı, “Anadolu'da Redif Teşkilatı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.8, Ankara 1963, s.65.

oluşacaktır. Ayrıca Redif askerlerinin giderlerini karşılamak amacıyla Redif Mansure Hazinesi adında bir hazine oluşturulmuş; askerinin maaş, elbise ve benzeri ihtiyaçları bu hazineden karşılanırken, talimler esnasında yapılacak masraflar taburun ikamet ettiği yerde (yiyecek ve zaruri gideler) iane-i ahali usulü ile karşılanacaktır.⁹⁶ Redif kelimesinin sözlük anlamı; “arkadan gelen, birinin ardından giden kimse” olarak bilinmektedir.⁹⁷ Redif kelimesinin anlamını taşıyan bu yeni ordu, muvazzaf ordunun ihtiyat kuvveti olarak görev yapacaktır. Redif taburlarının amacı taşrada devletin koyduğu kanun ve yasakların uygulanmasını mümkün kılmak, taşrada kaybolmuş olan devlet otoritesini yeni gelen merkezîyetçi anlayış ile yeniden tesis edilmesini sağlamaktır. Böylece Osmanlı Devleti’nin bir diğer amacının taşrada meydana gelen isyan ve kanun dışı faaliyetlerine son vermek olduğu görülmektedir. Bunun dışında oluşturulan bu yeni askerî kuvvetle taşradaki yöneticiler açısından olaylara anında, yerinde ve hızlı müdahale edebilme imkânı sağlanmıştır. Taşradaki her türlü eşkıyalık faaliyetlerinin bastırılması ve olası savaş hâlinde asıl ordunun yardımcı kuvveti olarak her zaman hazır ve nazır bir askerî gücün varlığı böylece söz konusu olmuştur.

Mardin’de askerî bir kışlanın inşa edilmesi fikri Diyarbakır valisinin Mardin ziyaretinden sonra ortaya çıkmıştır. Bunun için gerekli yazışmalar yapılmış ve nerede hangi arazinin üzerinde inşa edileceği ayrıntılarıyla askerî ve mali kurumlara bildirilmiş ve nazırlıklar arasında da yoğun istişareler sonucu inşasına karar verilmiştir. Buna göre Seraskerlik İstihkam ve İnşaat Dairesi’ne yazılan yazıda; sürekli vaziyette iki bölük askerinin Mardin’de hazır bulunduğu fakat bu askerlerin daimi olarak bir yerde bulunmalarını sağlayacak bir kışlanın olmadığı, askerlerin münferit yerlerde ikametinden bahsedilmektedir.⁹⁸

Diyarbakır valisinin 19 Aralık 1888 tarihli Mardin ziyareti esnasında Mardin’de bir kışla inşasını görmesi üzerine iki bölük mevcuduna yetecek büyüklükteki kışlanın inşası için 25.200 kuruş toplanmasına rağmen yeterli olmadığı ifade edilmiştir.⁹⁹ Bu toplanan paranın dışında Diyarbakır ve Mardin idare meclislerince adı geçen bazı

⁹⁶ Çadırcı, *a.g.m.*, s.69.

⁹⁷ Abdülkadir Özcan, “Redif” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, 2007, s.524.

⁹⁸ B.O.A, İ.DH.1120/87564, 15 Rebiülahir 1306, 19 Aralık 1888.

⁹⁹ B.O.A, İ.DH.1120/87564, 15 Rebiülahir 1306, 19 Aralık 1888.

aşiretlerden alınan verginin kışla inşasına eklenmek suretiyle toplanan iane parasının daha arttığından bahisle toplam inşaat masrafını gerektiren meblağa hala ulaşamadığı belirtilmektedir.¹⁰⁰ Askerî kışlanın inşası için gerekli olan tutarın 72.840 kuruş olduğu ve hâlihazırda toplanan paranın da kışla inşasına yetmediğinden geri kalan tutarın nasıl karşılanacağı sorulmaktadır.

Askerî makamlardan Mardin’de inşası düşünülen kışla için aslında askerî merkezlerden bir yer olmayan Mardin’de inşa olunacağı için askerî sınıf ödeneklerinden yararlanılamayacağı fakat bu kışlanın asayiş ve emniyeti sağlamak adına görevli olan askerler için inşasının önemli olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰¹ Mardin ahalisi kışla inşasındaki gayretlerinden dolayı övülerek Maliye Nezâreti’nin vedi’* akçesi hususunda bilgilendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁰² Bâb-ı Âli’den yazılan yazıda ise Mardin’de daimi olarak bulunan iki bölük askerin kışla inşası için toplanan paralarla inşasına başlanması daha sonra ne zaman uygun görülürse ona göre bir ödenek yapılacağı belirtilmektedir.¹⁰³ Askerî kışlanın inşası tamamlandıktan sonra gönderilen yazıda ise “Mardin’de inşâ olunan askeri kışlanın resmî açılışının yapılmak sureti ile hizmete başladığı belirtilmektedir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ B.O.A, İ.DH.1120/87564, 15 Rebiülahir 1306, 19 Aralık 1888. Bknz. “kışla inşası için masârif-i inşâiyye olarak tahmin edilen yetmiş iki bin sekiz yüz kırk guruşdan cihet-i askeriyyece sarfi lâzım gelen yirmi bin guruşun ba’dehu münâsib bir karşılık bulunarak andan tesviyesine bakılmak üzere evvel emirde bu bâbda cem’ edilmiş olan yirmi beş bin iki yüz guruş iâne akçesiyle vâridat –ı mukannene hâricinde olarak vedi nâmıyla şimer aşiretinden tahsil edilebilen gayr-ı ez masraf yirmi yedi bin iki yüz guruşun sarfi zımında muâmele-i lâzımının icrâsı lüzûmuna”

¹⁰¹ B.O.A, İ.DH.1120/87564, 15 Rebiülahir 1306, 19 Aralık 1888.

* Vedi’ kelimesi Şemsettin Sami’nin Kamus-i Türki adlı eserinde hıfz için emanet olarak bırakılan şey olarak geçmektedir.

¹⁰² B.O.A, İ.DH.1120/87564, 15 Rebiülahir 1306, 19 Aralık 1888.

¹⁰³ B.O.A, İ.DH.1120/87564, 10 Cemaziyevvel 1306, 12 Ocak 1889.

¹⁰⁴ B.O.A, Y.PRK.ASK., 74/28, Fi selh-i zilhicce 1308, 6 Ağustos 1891.

Şekil 3 - Mardin’de inşa edilen askerî kışla *

*Kaynak: Doğan Bekin, *Tarihin Işığında Mardin*, s.167

Mardin’de inşa edilen askerî kışlanın 1891 tarihinde tamamlanmasından sonra Jandarma Süvari Bölüğü ve seyyar olarak bulunan süvari askerlere ait binek hayvanların meskuniyetinin sağlanması adına bir ahır inşasına karar verilir. Yapılan yazışmalarda 3 nezâretin onayına sunularak Askeriye, Dâhiliye ve Mâliye hükümet konağının hemen yanında yer alan miri arazinin üzerinde 24.000 kuruş masrafa mal olacak ahırın hicri 1311 senesi bütçesinden inşa edileceği belirtilmektedir.¹⁰⁵ Ahırın nasıl bir yapı malzemesinden inşa edildiği, uzunluk ve genişlik boyutunu gösteren herhangi bir keşifname evrakına ulaşılamamıştır.

1.5. Mardin Zaptiye Merkezi ve Karakol İnşası

Osmanlı Devleti tebaasının huzur, refah ve güven içerisinde yaşamasını sağlamanın yanı sıra kendi iç ve dış güvenliğini sağlayarak devletin bekasının

¹⁰⁵ B.O.A., BEO., 636/47637, 13 Zilkade 1312, 8 Mayıs 1895.

dışında hâkimiyeti altındaki topraklarda egemenliğini devam ettirmek ve kamu düzeninin idamesi için kolluk kuvvetlerinin dönemin şartlarına göre tanzim etmeye büyük önem vermiştir. Klasik dönemde Yeniçeri Ocağı ve Tımarlı Sipahiler tarafından sağlanan güvenlik ve asayiş II. Mahmut döneminde devletin merkeziyetçi yönetim anlayışının benimsenmesi ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra devletin iç ve dış güvenliğinde bir zaafiyet yaşanmasına neden olmuştur. Bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak amacı ile Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulmuştur. Bu sürecin bir diğer aşaması ise 1834 yılında Redif teşkilatının oluşturulması ile devam etmiştir.

Redif teşkilatı merkez ve taşrada iç güvenliği sağlamak için düşünülmüş olsa da daha sonra bu teşkilatın ihtiyaçlarını karşılamak mali açıdan zor bir dönemde olan devletin bütçesini daha da zorlaştıracak düşüncesi ile Redif teşkilatının ihtiyati ordu olarak hareket etmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nde iç güvenlik sorunu Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar devam etmiştir. Tanzimat Fermanı'nda merkezî iktidar tebaasının can, ırz ve güvenliğinin sağlanması amacı ile her türlü taahhüdü verdikten sonra iç güvenliği sağlamak, merkeziyetçi yönetim anlayışını benimseyen bir devlet için büyük bir önem arz etmekteydi. Tanzimat hükümlerinin uygulanmasını büyük bir titizlikle takipçisi olan merkezî iktidar, başkent ve taşrada iç güvenliğin tek bir kurum eli ile yürütülmesini sağlamak üzere 15 Şubat 1846 yılında Zaptiye Müşiriyeti'ni oluşturdu. Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluş amacı Takvim-i Vekayi resmî tebliğinde güvenlik işlerinin Seraskerlik tarafından yürütülmesinin askerinin asıl işini aksatmasından dolayı zabıta işlerinin mülki makamlar eli yapılması gerektiğinden Zaptiye Müşiriyeti'nin kurulduğu bildirilmekteydi.¹⁰⁶ Zaptiye Müşiriyeti Osmanlı Devleti'nin güvenlik mekanizmasındaki dağınlığı ortadan kaldırarak ülkede asayiş sağlamak, yerleşim yerlerinde devlet gücünün ve merkeziyetçiliğin yansıması askerlikten farklı bir kamu kurumu olarak görev yapmıştır. Zaptiye Müşirliği'nin ilk müşiri Çerkez Hâfız Paşa olurken yardımcılığına Zahire Müdürü Osman Bey, Zaptiye Müftülüğü'ne Mekteb-i Maarif hocalarından Midillili Şâkir Efendi, kâtipliğe şair Sermed Efendi tayin

¹⁰⁶ Ali Sönmez, Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s.44.

olunduktan sonra merkez başta olmak üzere taşrada da teşkilatlanmaya başlamıştır.¹⁰⁷ Zaptiye Müşiriyeti merkez ve taşrada olmak üzere hızlı bir teşkilatlanma sürecine girilmiştir. Buna göre inşa edilen ilk karakollar genellikle ahşap konut geleneğinde bir ya da iki katlı küçük yapılar olup ihtiyacı karşılamak üzere bazen mevcut konutlar da karakol şeklinde kullanılmıştır. Bu karakollar geçici sürelerde hizmet veren, belli bir mimarisi bulunmayan genelde kare ve dikdörtgen planlar şeklinde imar edilen binalar olarak görülmektedir.¹⁰⁸ 1846 yılında kurulan Zaptiye Müşiriyeti 1879 yılında nezâret hâline getirtilince, Zaptiye Nezâreti adını alarak daha önce görev ve yetki alanında hem polis hem de Jandarma teşkilatını barındırırken 1879 Zaptiye Nezâreti kurulduktan sonra sadece polis teşkilatının kurumu hâline gelmiştir.¹⁰⁹ Bu süreçten sonra Zaptiye Nezâreti'nin taşrada teşkilatlanmayı zaptiye merkezlerinin ve karakolların inşa edilmesine büyük önem göstermiştir.

Mardin'de Zaptiye merkezlerinin inşası arşiv belgelerinde Zaptiye Müşiriyeti'nin Zaptiye Nezâreti'ne dönüştürülmesinden hemen sonra başlamıştır. Buna göre 1882-1883 yılları Diyarbakır Salname kayıtlarında Mardin'de 1 adet zabıt merkezi ve 3 karakol bulunduğu kayıtları işlenmiştir.¹¹⁰ Bu merkez ve karakollarının konumu ve imar faaliyetlerine ulaşamazken bunun dışında geçen süre zarfında şehrin güvenliğini sağlamak adına yeni bir karakol inşası için merkezî iktidar ile resmî yazışmaların yapıldığı görülmektedir. Buna göre inşa edilmesi düşünülen karakolun Mardin Mişkin Kapı (günümüzde Diyarbakır Kapı) olarak bilinen mevkide yapılması kararlaştırılmıştır. Bu hususta inşa edilecek olan karakol ve zabıt odasının 25 Jandarma neferinin ikame edebileceği bunun dışında ise 1 zabıt odasının da bulunabileceği büyüklükte olacağı ve 11.720 kuruş masraf gerektiği belirtilmiştir. Mardin Mişkin Mahallesi'nde inşa olunacak karakol ve zabıt odasının masrafları ile ilgili Jandarma Dairesi'nin Bâb-ı Âli'ye gönderdiği ilgili yazıda Jandarma Dairesi 11.720 kuruşa inşa olunacak olan karakol ve zabıt odasının 6.720 kuruşunun iane-i ahali usulü ile halktan karşılanması geriye kalan 5.100 kuruşun ise merkezî bütçeden

¹⁰⁷ Özcan, "Zaptiye", s.128.

¹⁰⁸ Aynur Çiftçi, "Karakol", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, 2001, s.433.

¹⁰⁹ Sönmez, *a.g.t.*, s.43.

¹¹⁰ DVS, Defa'a 10.

karşılanması şartı ile inşa işlemine ruhsat verilmesi istenmektedir.¹¹¹ Buna göre Mişkin Kapı’da inşa edilecek olan karakol ile ilgili Bâb-ı Âli tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen yazıda karakolun inşasına izin verilmek sureti ile inşa edilebileceği bildirilmiştir.¹¹² İnşa edilen karakolun inşasında kimlerin görev aldığı mimari planlama ile ilgili bir hususta arşiv belgelerinde rastlanılmamıştır.

1.6. Mardin Hapishanesinin İnşası

Kelime anlamı olarak suçlu bir kişiyi alıkoymak, kısıtlamak, engellemek anlamına gelen “habs”, hukuki bir terim olarak ise suçlu veya sanıkların yargı kararı ile bir mekânda devlet eli ile alıkonulması anlamına gelmektedir. Bu cezanın uygulandığı mekâna “habs” veya “mahbes”, hapsedilen kişiye de “mahbus” adı verilmiştir.¹¹³ Tarihî süreç içerisinde aynı anlamı vermek kaydı ile hapishaneler “hapis”, “hibes”, “hebis”, “hibeshana”, “mahpushane”, “mahbushana” gibi birden çok isim ile tanımlanmıştır.¹¹⁴ Kişinin işlediği suçtan dolayı cezalandırılmasındaki asıl amaç; benzer suçları bir daha işlemesini önlemek adına yapılırken hapsedmek, aynı zamanda ceza hukukunda toplumsal düzeni korumak ve kamu vicdanının rahatlatılması işlevi de görmektedir.¹¹⁵ Foucault’ya göre devletler hapishaneleri vatandaşlarını kontrol altında tutmak amacı ile mikro iktidar olarak kullanmaktadır. Yine Foucault’ya göre hapishaneler medeni toplumların ceza yöntemi olup, hapishanelerin yerine konulabilecek bir seçenek henüz bulunmamaktadır.¹¹⁶ Böylece insan bedeni bir yere kapatılarak ya da çalıştırılarak müdahale edilebilir ve yasaklar sistemi içinde cezalandırmada bir araç hâline getirilebilmektedir.¹¹⁷

Osmanlı Devleti’nde hapishaneler, Tanzimat Dönemine kadar bir suçlunun cezalandırıldığı mekân olmaktan ziyade yargılama süreci bitene kadar suçlunun kısa

¹¹¹ B.O.A, İ.DH., 1149/89587, 18 Zilkade 1306 , 16 Temmuz 1889.

¹¹² B.O.A, DH.MKT., 1650/139 , 27 Cemaziyelevvel 1306 , 28 Şubat 1889.

¹¹³ Ali Bardakoğlu, “Hapis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVI, İstanbul 1997, s.54.

¹¹⁴ Özkan Öztekten “Türkçe’de Mahbus ve Hapishane”, (Editör: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun) *Hapishane Kitabı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2005, s.610-611.

¹¹⁵ Ömer Şen, *Osmanlı’da Mahkum Olmak*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s.2.

¹¹⁶ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.336-337.

¹¹⁷ Foucault, *a.g.e.*, s.43.

süreligine tutulduğu yer olarak kullanılmıştır. Osmanlı hukuku şer'i ve örfi hukuk olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Buna göre hadd (men etmek) ve kısas (mutlak eşitlik) şer'i hukuk ile belirlenirken, ta'zir cezaları (yasaklamak, terbiye etmek) ise örfi hukuk altında hükümdar tarafından belirlenirken bu cezanın uygulayıcısı konumunda ise kadılar bulunmaktaydı. Hırsızlık, yol kesme, zina gibi suçların cezaları hadd ve kısas alanına girerken, devlete karşı işlenen suçlarda taz'ir cezalarının alanına girmekte; sürgüne gönderilme, mallarına el koyulması veya müebbet hapis gibi cezalandırma anlayışı vardı¹¹⁸.

XIX. yüzyılda Bâb-ı Âli tarafından sürgüne gönderilen mahkûmların cezalarının tutulduğu defterlerde sürgün yerleri arasında birçok Anadolu şehirleri bulunuyor olsa da örnek olarak; Diyarbakır, Ergani, Mardin, Malatya gibi şehirlerde bulunmaktaydı.¹¹⁹ Tanzimat Dönemi ile birlikte ise Batı hukukundan yararlanılarak kırk dört kişilik bir komisyon tarafından hazırlanan 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde "Kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkesi devlet tarafından esas olarak kabul edilmiştir.¹²⁰ 1851 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde ise hapiste bulunan suçlular için de düzenlemeler içererek, ağır hasta olanlar iyileşene kadar kefaletle serbest kalabileceği, yoksul olan suçluların ise beslenme ve giyim giderlerinin devlet tarafından karşılanacağı belirtilmektedir.¹²¹ 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi ile de hapis cezaları yeniden düzenlemeye tâbi tutulurken merkez ve taşradaki hapis hane şartlarının yeniden düzenlenmesi için çalışmalara başlanmıştır. 3 Mart 1860 yılında taşrada yer alan hapis hanelerin inşa ve tamirinin yapılması hususunda Meclis-i Vâlâ'da yapılan toplantıda zindan ve kalede zor şartlarda kalan suçlulara yeni bir alan oluşturmak ve hapis hanelerdeki mevcut kalabalığı azaltmak amacı ile imparatorluk genelinde hızlı bir şekilde hapis hanelerin imar ve inşasına karar verilmiştir. Fakat devletin mali açıdan zor şartlar altında olması alınan kararın tamamen uygulanamamasına neden olmuştur.

¹¹⁸ Sevcan Öztürk, XIX.Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2014,s.31.

¹¹⁹ Harun Çoban, "Nefy-ü Kısas Defterlerine Göre Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Yapılan Sürgünler (1848-1883)", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.2, 2018, s.163.

¹²⁰ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.110-111.

¹²¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.99.

1879 yılında II. Abdülhamid tarafından ülkede bulunan hapishanelerin şartlarını gösteren bir rapor hazırlanması istenir. Hazırlanan raporda hapishane şartlarının “hüküm-ü zamana” uygun olmadığı belirtilmiştir.¹²² Osmanlı Devleti’nde hapishanelerinin de zamanın çok gerisinde olduğu anlaşılmış ve hemen 1880 yılında Hapishane Nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu nizamnameye göre vilayet başta olmak üzere liva ve kazalarda en az bir hapishane ve tevkifhanenin bulundurulması zorunluluğu getirilmiştir. Bu dönemde Manavgat, Şırnak-Alaçam, Kınık, Manyas, İpsala gibi hapishaneler kiralanırken, Diyarbakır, Sinop, Kırklareli, Kütahya, Erzurum gibi kentlerde de inşa edilmiştir.¹²³ Bu dönem hapishaneleri için standart bir hapishane mimarisinden bahsetmek mümkün değildir. Zira hapishanelerin inşa edilmesinden ziyade kalelerin kullanılmayan kısımlarının hapishanelere çevrilmesi veya kiralanmış bazı hanelerin hapishane olarak kullanılması ya da hükümet konaklarının zemin katlarının hapishane olarak teşkil edilmesi resmî bir hapishane binasının mimarinin tasvirinin yapılmasını zorlaştırmaktadır.

1880 tarihli Hapishane Nizamnamesi, hapishanelerin inşası dışında; hapishane idaresi (müdür, ikinci müdür, katip) ve gardiyanların görevleri, mahkûmların hapishanelerde uyması gereken kuralları içerisinde barındıran son derece modern bir nizamname olarak hazırlanmış olsa da maalesef başarılı bir sonuç alınamamıştır. Başarısız sonucun nedenlerine bakıldığında ise hapishanelere yeterli kaynak ve personel ayrılmaması, tatil günleri dışında mesai saatlerinde görev başında bulunması gereken adliye personelinin öğleden sonra görev yerlerini terk etmesi ve rüşvet gibi sorunlardan hapishaneler olumsuz etkilenmiş ve gerekli başarı sağlanamamıştır.¹²⁴ Mardin’de zindan veya hapishane ile ilgili imar ve inşaat tarihi incelendiğinde zindan olarak Mardin Kalesi’nde yer aldığı ve hapishane inşasına kadar suç işleyen şahısların cezasını çektiği yer olarak kullanılmıştır. 1735 yılına ait bir arşiv belgesinde Mardin Voyvodası Ali Rıza Paşa ve biraderi Mehmet Naki’nin halka zulmetmek suçundan kalebentlik cezasına çarptırılmak sureti ile Mardin

¹²² Gültekin Yıldız, *Mapusane*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012, s.380.

¹²³ Halil İbrahim Bahar, “Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi”, (Editör: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun) *Hapishane Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s.34.

¹²⁴ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1917)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.192-199.

Kalesi'nde hapis cezasına çaptırılmasından anlaşılmaktadır.¹²⁵ Bu durumun Diyarbakır vilayet salnameleri 1874-1875 yıllarına ait kayıtlarına da 1 adet zindan olarak yazıldığı görülmektedir.¹²⁶ Osmanlı Devleti'nin son dönem imar ve inşaa faaliyetlerinde yaygın olarak görülen hükümet konağının inşası esnasında zemin katına hapisane inşasının da yapıldığı görülmektedir. Bu durumun Mardin'de aynı şekilde uygulanmış ve 1874-1875 yılında inşa edilen Mardin Hükümet Konağı'nın zemin katında yer alacak şekilde Mardin hapisanesinin de inşa edildiği görülmektedir. Bunu Mardin hapisanesi ile ilgili tutulan müfettiş raporu da belgelemektedir. Buna göre Mardin hapisanesi ile ilgili tutulan müfettiş raporundan hapisanenin "Mardin hapisanesi hükümet konağının altında üç büyük koğuş ve bir gardiyan odasından oluşmaktadır."¹²⁷ Hapisanenin hem konumu hem de büyüklüğü ve oda sayısı hakkında bilgiler elde edilmiştir. Diyarbakır Vilayet Salnamesi kayıtlarına da işlenmiş ve hapisane adet 1 olarak görülmüştür.¹²⁸ Aynı salname kayıtlarında 5 adet, mahpushane kayıtlarına da ulaşılmış olup bunların Mardin'de bulunan nisa hapisanesi ve Mardin'e bağlı olan kazalardan Savur, Midyat, Nusaybin ve Cizre'ye ait hapisanelerin kayıtları olduğu düşünülmektedir. Zira bu kazalardan çoğu zaman Mardin hapisanesine mahkûm sayılarının artmasından dolayı nakiller olduğu arşiv belgelerinde görülmüştür.

Mardin livası ile Diyarbakır vilayeti arasında Mardin hapisanesine ilave yeni bir koğuş inşasının gerekliliği üzerine yapılan yazışmalarda Mardin tahrirat kaleminden Diyarbakır vilayetine gönderilen durum bildirir yazısında hapisane kapasitesinin ancak 100 kişiye yetebilecek şekilde olmasına rağmen mevcudun 120 kişi olduğu, kalabalık olmasından ve yer olmamasından dolayı mahkûmların geceleri nöbetli bir şekilde uyumaya çalıştığı, kışın şiddetli olduğu günlerde bile mahkûmların mecburiyetten dolayı avluda yağmur altında kaldıkları, bunun dışında Mardin livasına bağlı kazalardan zaman zaman mahkûm kabullerinin olmasından dolayı hükümet konağının yanında yer alan miri arsaya hapisane ile bağlantılı olmak kaydı

¹²⁵ Veysel Gürhan, XVIII. Yüzyılda Mardin Kalesi Üzerine Bazı Tespitler, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C.VII, , S.II, Kasım 2015, s.229.

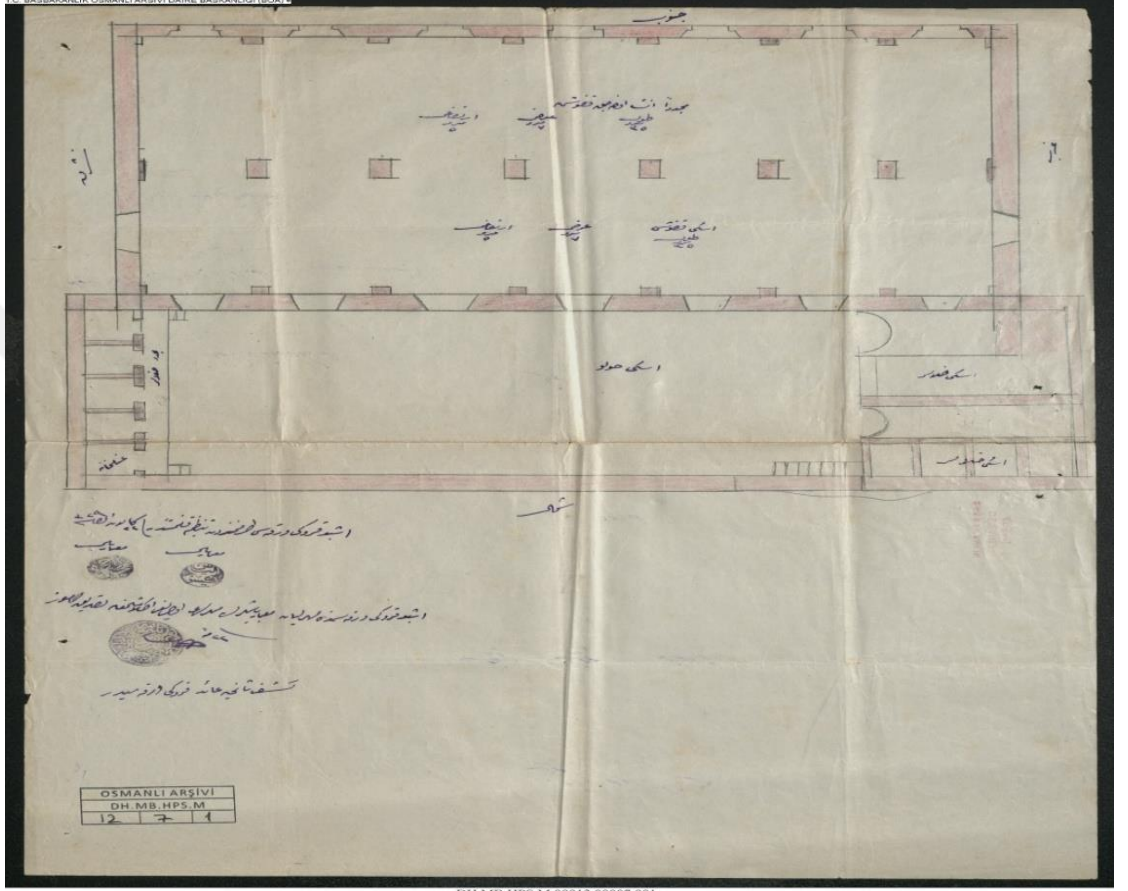
¹²⁶ DVS, Def'a 6.

¹²⁷ B.O.A., DH.MB.HPS.,13/01, 19 Ağustos1333, 19 Ağustos 1917.

¹²⁸ DVS, Def'a 10.

ile bir koğuş inşa ettirilerek bu soruna çare bulunması istenmiştir. Diyarbakır vilayeti bu durumu gerekli nezâretlere bildirmiştir.¹²⁹

İnşa Edilen Koğuşun Planı¹³⁰

Şekil 4 - İnşa Edilen Koğuşun Planı

Adliye Nezâreti konu ile ilgili Dâhiliye Nezâreti'ne yazdığı durum bildirir yazısında “Ancak 200 kişinin barındırılmasına yetecek büyüklük ve genişlikteki Mardin livâ hapisihâne ve tevkîfhânesi mevcûdu 400’e ulaştığı Savur, Midyat, Nusaybin, Cizre gibi vukuatlı olayların çok olduğu yerlerde tutuklanmaların artmasının devam etmesi halinde hapisihâneye âit ihtiyacın bir kat daha artacağı hapisihanenin jandarma dairesine ait olan arsaya 200 liraya masrafa mal olacak hapisihâne koğuşu inşası için girişimlerin başlatıldığı”¹³¹ ifade edilmektedir. Buna

¹²⁹ B.O.A., DH.MB.HPS., 12/7, 24 Kanunuevvel 1329. 6 Ocak 1914.

¹³⁰ B.O.A., DH.MB.HPS., 12/7, 24 Kanunuevvel 1329. 6 Ocak 1914.

¹³¹ B.O.A., DH.MB.HPS., 38/3, 8 Mart 1330, 21 Mart 1914.

göre hazırlanan plana göre koğuşun 35 metre uzunluğunda, 7 metre genişliğinde ve 5 metre yüksekliğinde olması öngörülmektedir. Ayrıca hazırlanan keşifname evrakına göre adı geçen koğuş inşasının 22.132 kuruş masrafa inşa edilebileceği belirtilmektedir.

4 Ocak 1914 Keşif Defteri¹³²

Yeni inşaat	Uzunluk		Genişlik				Birim fiyatı	Toplam
	Cm	Metre	Cm	Metre	Cm	metre		
İnşaat Kısımları	Cm	Metre	Cm	Metre	Cm	metre		
Hapishanenin kible tarafında inşa edilecek koğuşun temelinin hafriyat masrafı	50	397	35	9	3	5	20	1987
Yeni koğuşun zemin inşaatı masrafı ve el emeği	50	397	35	9	5	50	50	19.875
Yeni koğuşuna açılacak küçük pencerelere demir								270
Toplam								22.132

Mebani-i Emiriyye Müdürlüğü'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan yazıda "Mardin hapishanesine bitişik arsaya ilaveten inşa olunacak koğuşun masârıf-ı keşfiyyesi olan

¹³² B.O.A., DH.MB.HPS., 12/7, 22 Kanunuevvel 1329, 4 Ocak 1914.

22.132 kuruş için havalename talebinin abartılı bulunmuş ve adı geçen koğuşun inşasının mümkün olamayacağı anlaşılmış yeni inşa olunacak koğuşun döşemesiz olarak inşası yirmi kuruş (daha düşük akçeli hesaplama ile) hesabı üzerinden 33.588 kuruşluk bir havalename yapılabileceği belirtilmektedir.¹³³ Mardin hapishanesinin geçen zaman içerisinde kapı ve pencerelerinde meydana gelen çürüme üzerine yeniden tamirlerinin yapılması hususunda Mardin mutasarrıfı tarafından gönderilen yazıda “Mardin merkez hapishanesinin pencereleriyle kapılarının tamiri için gerekli olan 16.100 kuruşluk havalenameye gerek duyulduğu¹³⁴ ifade edilerek Diyarbakır vilayetinden bu konuda yardım talebinde bulunulmuştur. Mebâni-i Emiriyye ve Hapishâneler Müdürlüğü’nden Dâhiliye Nezâretine yazılan yazıda havalenamede belirtilen miktarın uygun görüldüğü ve havalenamenin gönderildiği belirtilmiştir.¹³⁵

1.6.1 Mardin Hapishanesi ile İlgili Durum Bildirir Raporlar

Mardin Hapishanesinin fiziki ve sağlık şartlarının belirlenmesi ve denetlenmesi hususunda yapılan keşifler sonrası Müdde-i Umumi Muavinliği’nden Diyarbakır İstinaf Müdde-i Umumiliği’ne 31 Mart 1910 tarihli gönderilen yazıda tevkifhane ve hapishane koğuşları ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: Dönemin belediye doktorunun raporuna istinaden Mardin’de bulunan tevkifhane ve hapishanelerdeki koğuşların sayı ve ebat olarak yetersizliği ayrıca hava ve ışık giriş çıkışına imkân vermeyen mimari özelliklerinden dolayı çok kötü bir hâlde olduğu anlatılmaktadır. Bu durumdan dolayı tutuklu ve hükümlülerin fakrû’d-dem (kansızlık), göğüs hastalıkları vb. gibi hastalıklara maruz kalabileceği anlatılarak bu gibi durumlara gerek kalmadan Mardin’de bulunan hapishane ve tevkifhanelerdeki koğuşların sayısı çoğaltılması veya genişletilmesinin önemi vurgulanmaktadır.¹³⁶

1917 tarihli bir arşiv belgesinde Mardin hapishanesini teftişe gelen Sabri Bey’in raporunda yer alan bilgiler hapishane şartlarının vahim bir durumda olduğunu ortaya koymaktadır. 1917 itibari ile hükümet konağının zemin katında bulunduğu; 3 büyük

¹³³ B.O.A., DH.MB.HPS.,112/10, 16 Mart 1330, 29 Mart 1914.

¹³⁴ B.O.A., DH.MB.HPS., 13/48, 19 Kanunu-u evvel 1333, 19 Aralık 1917.

¹³⁵ B.O.A., DH.MB.HPS., 13/48, 19 Kanunu-u evvel 1333, 19 Aralık 1917.

¹³⁶ B.O.A., DH.MB.HPS., 142/58, 18 Mart sene 1326, 31 Mart 1910.

koğuş, 1 gardiyan odası, ayrıca 1 küçük koğuştan (1914 yılında inşa edilen koğuş) meydana geldiği belirtilmektedir. Hapishane şartları anlatıldığında ise; sağlıklı bir hapishane ortamından uzak, koğuşlardaki bazı pencerelerin camlarının olmadığı, mahkûm hükümlü ve tutukluların bir arada tutulduğu, frengi illetine yakalanmış mahkûmlar ile diğer tutukluların beraber toprak üzerinde oturdukları anlatılmaktadır.¹³⁷ Müfettiş Sabri Bey yapılması gerekenlerin ise; gerekli ihtiyaçların acilen karşılanması ve tamirlerinin yapılması gerektiği bunların yapılamaması durumunda başka bir yere nakillerin yapılmasının daha doğru olacağını belirtmektedir.¹³⁸

Mardin Belediyesi doktorunun Mardin Müdde-i Umumi Müdürlüğü Muavinliği'ne hitaben kaleme aldığı 1920 tarihli bir arşiv belgesinde ise geçen yıllar içerisinde hapishane şartlarının daha zorlaştığını çarpıcı bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Bun raporda ise mahkûmların çokluğu, koğuşların yetersizliği, ışık ve hava girişinin olmadığı, mahkûmlar arasında temizliğe riayet edilmediği, birçok hastalığın varlığı gibi konulardan bahsedilerek bu kötü şartlar detaylı bir şekilde dile getirilmektedir.¹³⁹ Mardin belediye doktorunun bu şartları anlattıktan sonra raporun sonunda dile getirdiği bu husus dikkate değerdir. Buna göre; bir kişinin hapsedilmesindeki amacın kişinin hürriyetinin kısıtlanması olduğu fakat hapishanedeki bu şartlar ile kişinin doğal hakları olarak belirtilen yeme, içme, nefes almak ve hava almak gibi haklarının bir nevi gasp edildiği dinî açıdan da bu hâlin uygun olmadığı belirtilerek bir an evvel şartların düzeltilmesi talep edilmektedir.¹⁴⁰

¹³⁷ B.O.A., DH.MB.HPS., 13/01, 19 Ağustos 1333, 19 Ağustos 1917.

¹³⁸ B.O.A., DH.MB.HPS., 13/01, 19 Ağustos 1333, 19 Ağustos 1917.

¹³⁹ B.O.A., DH.MB.HPS., 142/57, 18 Mart 1336, 20 Mart 1920.

¹⁴⁰ B.O.A., DH.MB.HPS., 142/57, Belge No:1, 18 Mart 1336, 20 Mart 1920.

II. BÖLÜM

EĞİTİM ve SAĞLIK YAPILARI

1. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi Öncesi ve Sonrası Eğitim Kurumları

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başından itibaren askerî ve idari alanda başlattığı merkezileşme ve modernleşme çabası doğal olarak kendisini eğitim alanında hissettirmiştir. Zira XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim, kendisinden önceki İslam devletlerinde olduğu gibi vakıf kültürüne bağlı olarak yürütülmekteydi. Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde eğitim, devlet kontrolünde olmadığı için eğitimin verildiği yerler ve eğitimin şekilleri de farklı olmuştur. Buna göre klasik dönem Osmanlı eğitim kurumları Sıbyan/Mahalle mektepleri, medreseler, Enderun Mektebi, Dârü'l-hadisler, Darü't-tıplar ve Darü'l-kurrular, Şehzâdegân mekteplerinin yanı sıra kütüphaneler, sahaf dükkânları, âlimlerin ve mutasavvıfların evlerinin dışında tekke ve zaviyeler de birer ilim yuvası olarak görülmekteydi.¹⁴¹ Sıbyan Mektepleri beş altı yaşındaki kız ve erkek çocuklarını okutmak için açılmış olan ilk tahsilin yapıldığı müesseseleridir.¹⁴² Eğitim amaçlı vakıfların vakfiyelerinde Sıbyan mektepleri Dârü't-talîm, Mektep, Mektephâne, Dârü'l-ilm olarak ifade edilmektedir.¹⁴³ Sıbyan mektepleri bulunduğu yerleşim yerine göre medrese hocaları, müftü, imam veya müezzinlerin sorumluluğunda idi. Sıbyan mekteplerinden mezun olan çocuklar, ailelerinin desteği ile medreselerde eğitimlerine devam ederlerdi. Klasik dönem Osmanlı eğitim

¹⁴¹ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Derleyen: Mustafa Gündüz, (2. Baskı), Doğu Batı Yay. İstanbul 2015, s.45.

¹⁴² Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.I., İstanbul 1977, s. 82.

¹⁴³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2015*, (27. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2015, s.62.

sisteminde medrese, Sıbyan Mektebi'nden sonra lise ve üniversite eğitiminin verildiği eğitim kurumu özelliği taşımaktadır. Medrese, Arapça ders okutulan yer manasının dışında talebelerinde içinde oturup ders okuduğu bina anlamına gelmektedir.¹⁴⁴ Klasik dönem ilim yuvaları olarak faaliyet gösteren Sıbyan Mektebi ve medreseler devlet kontrolünün dışında eğitim faaliyetlerini idame ettirdiklerinden devlet işlerinde istikrar ve toplumsal refah ve huzurun olduğu dönemlerde medreseler ilimle uğraşabildiklerinden devlet adına iyi ilimlerin verildiği ve önemli birçok ilim adamının yetiştirildiği yerler hâline gelmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'nde istikrarın bozulmaya başlaması, savaşlarda alınan ağır yenilgiler ve toprak kayıplarının yaşanmasının dışında ekonominin de bozulmaya başlaması gibi olumsuz gelişmeler öncelikle vakıf sistemini daha sonra da eğitim sisteminin bozulmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde vakıf sisteminin bozulması ile birlikte medreselerin; siyasi olaylara müdahil olmaya başlamasına, eğitim amaçlı vakfedilen malların ve vakıf sayılarının azalmasına, müderris atamalarında liyakatin gözetilmeyerek beşik uleması sisteminin uygulanmaya başlamasına ve geçen süre zarfında hâlâ vakfiyelerde yer alan derslerin okutulması ile birlikte medreseler hızla ilim yuvası olmaktan çıkmıştır. Medreselerin bu hâle gelmeye başlaması ile büyük ilim adamlarının yetiştirilmesinde ve ilmi faaliyetlerin azalmasına neden olurken doğal olarak devletin ve toplumun çöküşünü hızlandırmıştır.

Sultan Abdülmecid döneminde 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte artık yeni bir dönemin başlangıcı olarak telaffuz edilmesine rağmen fermanla eğitimle ilgili bir madde bulunmaması, ilan edilen fermanla eksiklik olarak kabul edilse de aslında yeni dönemde yeni bir eğitim tarzının oluşturulması hususunda önemli adımların atıldığı görülmektedir. Zira 1845 yılında Maarif Teşkilatı'nın işlerinden sorumlu olmak üzere Meclis-i Muvakkat Maarif kurularak başkanlığına da Abdülkadir Efendi getirilmiştir. Maarif alanında yapılacak olan düzenlemeleri tasarlayıp uygulamak amacı ile 27 Haziran 1846 (3 Recep 1262)

¹⁴⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II. İstanbul 1993, s. 436.

tarihinde Meclis-i Maarif-i Umûmiye kurulmuştur.¹⁴⁵ Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin kuruluş amacı Meclis-i Muvakkat'ın aldığı kararları uygulama ve maarifle ilgili reformlar yapmak gibi önemli görevleri üstlenmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin maarif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluşu olma özelliğini de taşımaktadır. Meclis-i Maarif Evkaf Nezâreti'nin elinde bulunan bütün okulları yeni yönetimin çatısı altında toplamak amacı ile Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti adı ile kendisine bağlı bir icra organının kurulmasını yetkili makamlara bildirmiştir.¹⁴⁶ Böylece Sıbyan Mektepleri'nin de idaresini alan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti 31 Aralık 1846'da kurulduktan sonra Rüştîye mekteplerinin teşekkülünü de kendisi yapmaya başlamıştır. Maarif kurumlarının arasındaki yetki alanı ve denetim mekanizmaları açısından yetersizlik çoğu zaman eğitim işlerinin düzensiz ve kontrolsüz yürümesine sebep olmuştur. 1856 tarihli Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde bulunan gayrimüslim tebaanın okul açmaları devletin yeni tedbirler almasını zorunlu hâle getirmiştir. Avrupalı devletlerin destekleri ile eğitim ve öğretim haklarından bütünüyle yararlanmaya başlayan gayrimüslim cemaatler geniş çapta eğitim faaliyetlerine girişerek ülkenin her tarafında milli ve dinî özellikte okullar açmaya başladılar.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde açılan bütün mektep türlerindeki farklılıklara 1846'da teşkil edilmiş olan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin yetersiz kaldığı görüldüğünden merkezî bir maarif teşkilatının oluşturulması amacı ile 17 Mart 1857 tarihinde Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulması ile mümkün olmuştur. Nazırlığına da Abdurrahman Sami Paşa tayin edilen ve bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın da temellerinin atıldığı nezâret olarak kabul edilen Maarif-i Umûmiye Nezâreti maarif alanında birbirinden farklı yetki ve görevlere sahip olan teşkilatın karmaşasını bitirmiştir. Osmanlı Devleti'nin maarif tarihinde dönüm noktası olarak kabul edilen 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi eğitim alanında yeni düzenlemeleri

¹⁴⁵ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştîye Mektepleri", *Türkler*, C. XV, 2002, s.50.

¹⁴⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s.12.

¹⁴⁷ Teyfur Erdoğan, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti Teşkilâtı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1996, s.203.

kapsayan hukuki bir belge niteliği taşımaktadır. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesinin yayınlanmasının nedenlerine bakıldığında birçok dine ve milliyete mensup Osmanlı tebaasını Osmanlılık fikri ile bir arada tutabileceği düşünülmekteydi. Bu nizamname sayesinde bütün gruplar arasında birliktelik sağlanacağı ve Batılı devletlerin desteği alınarak modernleşmenin gerçekleşeceği düşünülmekteydi. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi 5 bölüm 3 kısım, 5 fasıl ve 198 maddeden oluşurken ilk madde okulları, Mekâtib-i Umûmiye (Genel Okullar) ve Mekâtib-i Hususiye (Özel Okullar) olarak ikiye ayırarak Mekâtib-i Umûmiye'nin idaresinin ve gözetiminin devlete ait olduğu ifade edilmiştir. Mekâtib-i Hususiye'nin denetimi ise devlete, inşaa ve yönetiminin ise kişi veya dinî cemaatlara ait olduğu belirtilmektedir. II. Abdülhamid döneminin hemen başında 23 Aralık 1876'da ilân edilen Kanûn-ı Esâsinin hükümleri arasında maarif ile ilgili maddeler bulunması yeni bir düzenleme ihtiyacını daha da arttırmıştır. Tanzimat Döneminde alınan kararlar ve teşkil edilen kurumların faaliyetlerinin İstanbul'da uygulanmasının dışında taşraya yansıtılamamıştı. Fakat II. Abdülhamid döneminde ilan edilen Kanûn-ı Esâsî'de yer alan madde ile Avrupa ülkeleri ile aynı tarihlerde ilköğretim mecburiyetinin anayasada kabul edildiği görülmektedir.¹⁴⁸ Bu durumun gerçekleşebilmesi amacı ile 1879 yılında Maarif Nezâreti'nin bünyesinde Mekâtib-i Sıbyaniye kurulmuş olsa da 1881 yılında ise Mekâtib-i İptidaiye Dairesi'ne dönüştürülmüştür. Böylece II. Abdülhamid döneminde maarifin devletin en ücra köşesine kadar ulaştırılması sağlanmıştır.

2.2. XIX. İkinci Yarısında Mardin'de Geleneksel Eğitim Kurumları

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda eğitimde bir birlik sağlanamadığından sürekli düzenlemelere tâbi olduğu bilinmektedir. Bu bölümde Mardin merkezinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet gösteren, geleneksel eğitim olarak adlandırılan medrese eğitimi ve modern eğitim kurumları olarak bilinen ibtidai, rüştiye ve idadi

¹⁴⁸ Kodaman, *a.g.e.*, s.67.

gibi eğitim kurumlarının dışında gayrimüslim cemaatlerinin hususi mekteplerinin yanı sıra yabancı devletlerin açmış oldukları mektepler anlatılacaktır.

2.2.1. Medreseler

Mardin’de Artuklu ve Akkoyunlu dönemlerinde inşa edilen birçok medrese bulunmasına rağmen bu başlık altında XIX. yüzyılın ikinci yarısında medreselerde yapılan tamir faaliyetleri ve ilim faaliyetlerini devam ettiren medreseler anlatılacaktır. Osmanlı Devleti’nin Mardin’de kendi hâkimiyetini tesis ettikten sonra 1526 yılı itibari ile 8 adet medrese bulunmasına rağmen geçen süre zarfında kayıtlara sadece son dönem kayıtlarda 6 adet medresenin işlenmesi bazı medreselerin ilim faaliyetine devam etmediği görülmektedir.. Bu dönemde kayıtlara geçen medreseler ise; Sitti Radviyye, Şehidiye, Hüsamiye, Muzafferiye, Sultan İsa (Zinciriye), Bimaristan, Kasım Padişah (Kasımiye), Şah Sultan, Hacı Ma’ruf, Pulad Bey medreseleridir.¹⁴⁹ XIX. son çeyreğine gelindiğinde ise vilayet salnamelerindeki kayıtlarda Mardin merkezinde 1874-1875(H.1291) bulunan medrese sayısı 4 adet düştüğü görülmektedir.¹⁵⁰

2.2.1.1. Kasımiye Medresesi (Kasım Padişah)

Mardin merkezde bulunan medrese Maarif Salnameleri kayıtlarında isim olarak “Kasım Padişah” olarak kaydedilirken konum olarak dönemin şartları içerisinde kent merkezinin biraz dışında kaldığı için Mardin kasabasının haricinde olarak yazıldığı görülmektedir.¹⁵¹ Akkoyunlu Hükümdarı Kasım b. Cihangir tarafından inşa edilmiş olan medrese XVI. yüzyılda en çok evkaf geliri bulunan eser olarak da ön plana çıkmaktadır.

¹⁴⁹ Göyünç, *a.g.e.*, s.114-119.

¹⁵⁰ DVS, Def’a 6, s.82.

¹⁵¹ Maarif Salnamesi, h. 1318, s. 1340-1341; h. 1319, s. 611; h. 1321, s. 506.

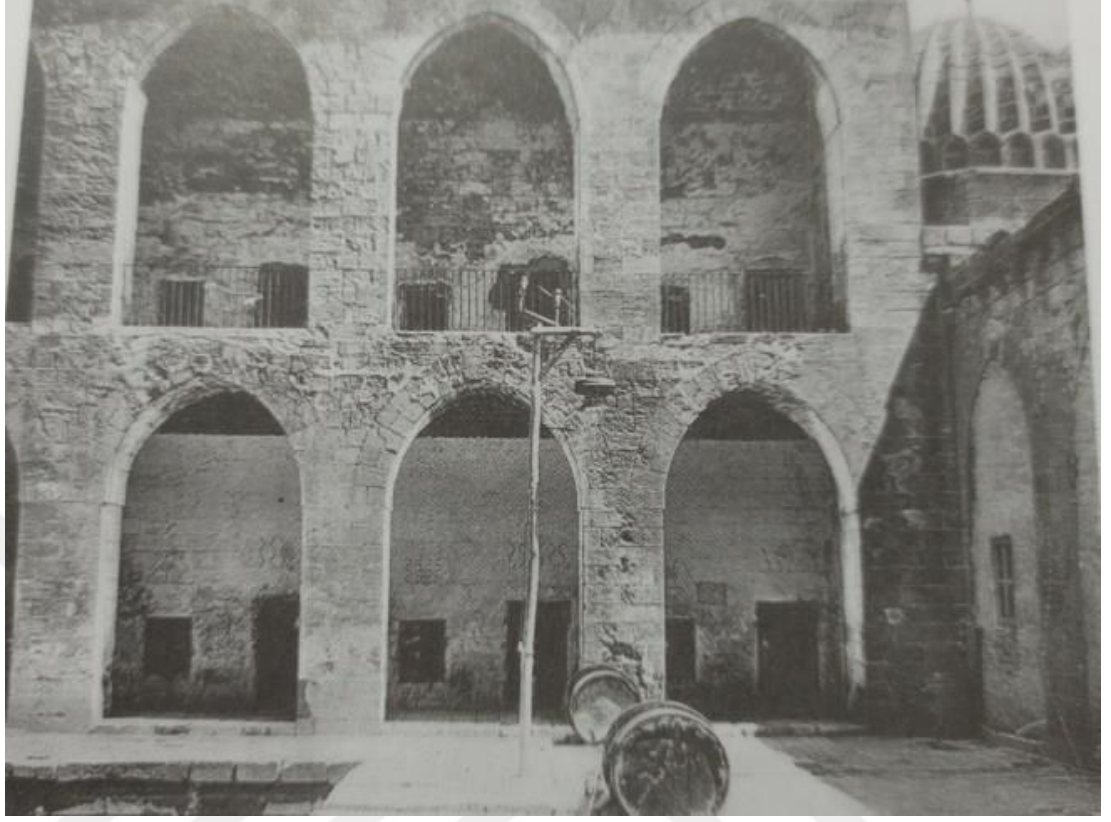
Şekil 6- Mardin Kasımiye Medresesi

Kaynak : Albert Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler s.319.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar eğitim faaliyetlerini sürdüren medresenin çalışanları; vakıf mütevellisi, Şafii ve Hanefi müderrisliği, Şafii ve Hanefi Şafii imamlığı ve noktadarlık (dersi takip ettiren, yoklama alan), hadis bilimcisi, hoca yardımcıları, fetihhan (Fetih suresini okuyan), türbedar, vakıf gelirlerini toplayanlar gibi görevlileri bünyesinde barındırmaktaydı.¹⁵² Abdulgani Efendi ise Kasımiye Medresesi’nin Mişkin Mahallesi’nde yer aldığını, üst katta 12 ve 11 alt katta olmak üzere toplam 23 hücreden oluştuğunu ve biri Hanefi diğeri Şafiilere mahsus olmak üzere 2 mescit ve 1 ambardan mürekkep olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³ Böylece medresenin iki katlı bir yapıya sahip olduğu Hanefi ve Şafi mezheplerine mensup müderrisler tarafından birçok alanda eğitim verildiği de görülmektedir.

¹⁵² Çağlayan, *a.g.e.*, s.156-158.

¹⁵³ Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Burhaneddin Zengin, G.A.P. Yayınları, Ankara 1999, s.156.

Şekil 7- Mardin Kasimiye Medresesi

Kaynak : Albert Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler s.319.

Kasimiye Medresesi Osmanlı hâkimiyeti süresince 1745 (H.1158) ve 1900 (H.1318) olmak üzere iki defa tamir geçirmiştir. 1900 yılında yapılan tamir faaliyetini Diyarbakır Vilayet Salnamesi kayıtlarında “Mardin sancağında bulunan Latifiye ve Necmeddin Gazi ve Şeyh Muhammed Farisi ve Kasım Padişah ve Camii Kebir ve Sultan İsa ve Kale ve İbrahim Ağa ve Şeyh Davut Cami ve medrese ve zaviyeleri mahalli vakıf idaresi marifetiyle tamir ve inşa edilmiştir”.¹⁵⁴ Kasimiye Medresesi’nde bu dönemde nasıl bir tamir faaliyetinin yapıldığı tam olarak anlaşılmasa muhtemelen yapılmış olan tamir faaliyetinde zamanla açılmış olan duvar derzlerinin bakımının yapılmış olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁵

¹⁵⁴ DVS, Def’a 17, s.98.

¹⁵⁵ Murat Çağlayan, *Mardin Ortaçağ Anıtları ve Yapım Teknikleri*, Hiper yayınevi, İstanbul 2017, s.166.

2.2.1.2. Şehidiye Medresesi

Artuklu hükümdarı Artukarslan b. İlgazi tarafından aynı adı taşıyan camii ile birlikte inşa edilmiş en önemli medreselerden birisi olarak ön plana çıkmaktadır.¹⁵⁶ Katip Ferdi, “müşarunileyh bu medrese-i cismaniyeyi seksen hücre olmak üzere bina eylediğinden “semanin” olarak yad olunur.”¹⁵⁷ demektedir. Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde yapılan tevcih ve resmi belgelerde Farraş (temizlikçi), sofi, fıkıh âlimi, hademe gibi çalışanların isimleri geçerken bazı bölümlerde çalışanların alacağı ücret ve iaşeden de bahsedilmektedir.¹⁵⁸ Osmanlı'nın son dönemine gelindiğinde hâlâ eğitim faaliyetini sürdüren Şehidiye Medresesi 1903 (h.1321) Maarif Salnamesi'nde konum Şehidiye Mahallesi'nde gösterilirken banisi “na malum”, talebe sayısının 13, müderrisinin ise Şeyh Abdurrahman Halit Efendi olduğu görülmektedir.¹⁵⁹ Şehidiye Medresesi'nin vakfiyesinde medrese türbe, şehitlik ve minare gibi yapıları içerisinde barındırdığı anlatılmaktadır.

¹⁵⁶ Göyünç, *a.g.e.*, s.114.

¹⁵⁷ Kâtip Ferdi, *Mardin Muluk-i Artukiyye Tarihi*, (Neşreden: Ali Emiri, Yayına Hazırlayan: Metin Yardımcı), İstanbul 2006, s.31, dipnot 2.

¹⁵⁸ Murat Çağlayan, “Mardin Şehidiye Medresesi ve Onarım Uygulamaları”, *International Conference on Multidisciplinary Science Engineering and Technology (IMESET'17 Bitlis)* Oct 27-29 Bitlis 2017, s.636.

¹⁵⁹ Maarif Salnamesi, h.1321, s. 506.

Şekil 8- Şehidiye Medresesi

Kaynak: Albert Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, s. 314.

Mardin’deki Şehidiye Camii’nin minaresi bir zelzele sonucunda yıkıldığından Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916-1917 bahar mevsiminde dönemin belediye reisi Gömüllüzade Hızır ve Evkaf Müdürü Şükrü ve şehrin ileri gelenlerinin himmetleri ile bu camiide bugün gördüğümüz minare yapılmıştır.¹⁶⁰ Ermeni Mimar Sarkis Elyas Lole¹⁶¹ tarafından inşa edilen bu minare eklektik bir üslup göstermekle birlikte çeşitli yivler, burmalı süs sütunları, çifte şerefe altlıkları ile karmaşık bir görünüme sahiptir.¹⁶²

¹⁶⁰ İbrahim Artuk, “Diyarbakır ve Mardin’in Bazı Önemli Yapıları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1971, S.2, s.67-68.

¹⁶¹ Çağlayan, “Mardin Şehidiye Medresesi ve Onarım Uygulamaları”, s.634.

¹⁶² Ara Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, Mardin Valiliği, İstanbul 2011, s.80.

2.3. Mardin’de Usul-ı Cedid Eğitim

Tanzimat Dönemi ile başlayan her alanda yenileşme ve merkezileşme, kendisini maarif alanında ilk olarak merkezî iktidarın mekânı olan İstanbul’da hissettirmiştir. Buna göre maarifi tek bir merkezden yönetmek adına Tanzimat Dönemi boyunca birçok kurum teşkil edildiğini bilinmektedir. Tanzimat Döneminde alınan kararların taşraya yansımaları ancak sultan II. Abdühamid döneminde gerçekleşebilmiştir. Maarif Nezâreti’nin 1879’da aldığı yeni bir karar sonucu Vilayet Maarif İdareleri’nin teşkil edilmesi için vilayet merkezlerine maarif müdürleri tayin edilmeye başlanmıştır. Buna göre 1882’de Maarif Nezâreti’nin yayınladığı tezkirede Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzurum ve Van gibi vilayetlerde maarif meclisi kurulmaya başlanmıştır.¹⁶³

Mardin Merkez Maarif Meclisi ve Üyeleri

Yıl	Meclis Reisi	Meclis Üyesi	Meclis Üyesi	Meclis Üyesi	Meclis Üyesi
1884 ¹⁶⁴	-	-	-	-	-
1894 ¹⁶⁵	Müftü Efendi	Tahrirat Müdürü Cemil Efendi	Şube Memuru Ali Rıza Efendi	Rüştiye Muallimi Ahmet Hamdi Efendi	Nüfus Memuru Abdurrahman
1898 ¹⁶⁶ - 1899 ¹⁶⁷ -1901 ¹⁶⁸ - 1903 ¹⁶⁹	Maarif Müdürü Hacı Kermozâde Faris Çelebi	Tahrirat Kalemi Müsevvidlerinden İzzet Efendi	Mekteb-i İdadi Muallimi Hamdullah	Vergi İdaresi Başkatibi Davud Efendi	-

¹⁶³ Kodaman, *a.g.e.*, s.46.

¹⁶⁴ DVS, h. 1302, s. 105.

¹⁶⁵ DVS, h. 1312, s. 93.

¹⁶⁶ DVS, h. 1316, s. 92.

¹⁶⁷ DVS, h. 1317, s. 121-122.

¹⁶⁸ DVS, h. 1319, s. 126.

¹⁶⁹ DVS, h. 1321, s. 126.

1905 ¹⁷⁰	Maarif Müdürü Hakkı Efendi	Mekteb-i İdadi Müdürü Şükrü Efendi	Mekteb-i İdadi Muallimi Hamdullah	Vergi idaresi Başkatibi Davud Efendi	-

Diyarbakır vilayetinde 1882 yılında maarif meclisi açıldıktan kısa bir süre sonra 1884 yılında vilayet salnamelerinde Mardin Maarif Meclisi'nin ilk yıllara ait reis ve üyeleri ile ilgili kayıtlara ulaşılamamıştır. Bütün vilayet ve sancak merkezlerinde ise ancak 1909 yılına gelindiğinde maarif meclisleri teşkil edilebilmiştir. Vilayet ve sancaklarda teşkil edilen bu maarif meclisleri, buldukları yerleşim yerlerinde inşa edilecek mektepler için arsaların bulunmasında ve inşa edilecek olan mekteplerin mali meselelerinin çözümünde etkili oldukları görülmektedir. Mardin Maarif Meclisi'nin reisiğine ilk olarak Müftü Efendi ve üyelerine de çeşitli kurumların müdür ve memurları seçilirken ilerleyen süreçlerde maarif teşkilatının tamamen tesis edilmesinden sonra maarif müdürü ve mektep muallimlerinden oluşmaya başlamıştır.

2.3.1. İbtidai Mekteplerinin Açılışı

Tanzimat Döneminde merkezî iktidar 1857'de Maarif Nezâreti'nin kurulmasından sonra sıbyan okullarının ıslâh edilmesi fikrini, ulema ve medreselerden gelebilecek tepkileri önlemek amacı ile sıbyan mekteplerine dokunulmadan mekâtib-i ibtidaiye olarak bilinen yeni okulların açılması kararlaştırılmıştır. Böylece Osmanlı maarifinde sıbyan mektebi eski usulü, ibtidai mektebi ise yeni usul eğitim anlayışını temsil etmeye başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde ise ilköğretime önem verilerek Kanun-i Esasi'de zorunlu hâle getirilmiştir. Bu dönemde Osmanlı merkezî iktidarı 1882 yılında ilköğretimdeki bu ikiliği ortadan kaldırmak için ibtidai mekteplerinin

¹⁷⁰ DVS, h.1323, s. 126.

açılmasını daha çok desteklemeye başlamıştır. Böylece merkez ve taşrada okullar yeni usul eğitim vermeye başlamıştır.¹⁷¹

Mardin merkezinde Diyarbakır Valisi Samih Paşa zamanında 1883-1884 yılları arasında Mardin’de 2 ibtidai mektebi ilim faaliyetine başlamıştır.¹⁷² 1884-1885 yıllarına gelindiğinde ibtidai mekteplerinin sayısı 4’e yükseldiği görülmektedir.¹⁷³ Bu dönemde açılan ibtidai mekteplerinin 1893 tarihine kadar faaliyetlerine devam ettiği görülmüştür. 1893 yılında ise vakfın mütevellî heyetinin ödenekleri toplamasına rağmen, ödeneklere el koyması, bu okulların muallim maaşlarını ödememesi ve diğer ihtiyaçlarını karşılamamasından dolayı okulların kapanmasına neden olmuştur.¹⁷⁴ Mardin’de ibtidai okulların tekrar açılması için Mardin Mutasarrıflığı tarafından Maarif Nezâreti’ne ibtidai mekteplerinin durumu bildirilmiştir. Maarif Nezâreti ise Maarif bütçesinin yeni okulların inşası için yeterli olmadığını belirterek iane-i ahali (halkın yardımı) ile yeni okulların inşa edilmesini istemiştir.¹⁷⁵ Mardin’de yeniden iki adet ibtidai mektebinin Şehidiye Mahallesi’nde açıldığı görülmüştür.¹⁷⁶ Mardin Şehidiye Mahallesi’nde Şehidiye Camiisinde iki adet odanın tamir edilmek sureti ile eğitim adına kullanılmasına karar verilmiştir. Yeniden tesis edilen ibtidai mekteplerinin törenlerinin yapılarak eğitim faaliyetine başladığı ve aynı zamanda bu durumun gazetelerde ilan edildiği merkezî iktidara bildirilmiştir.¹⁷⁷ Bu dönemde açılan mekteplerde Maarif Nezâreti’nin uygun gördüğü ders programı ve dersler belirlenmiş ve gerekli olan muallim tayini gerçekleştirilmiştir. Mardin merkezine bu iki mektep dışında eğitim faaliyetini sürdüren yeni usul ibtidai mektebi bulunmadığından Mardin ahali 5000 haneden fazla olan Mardin gibi bir şehrin eğitimden mahrum kalmaması için aylık 600 kuruştan ibaret olan iki mektep masrafının mahalli maarif hissesinden karşılanmasını talep etmiştir. Fakat Mardin ulemasının bu isteği, vilayetin maarif gelirlerinin mahalli maarif giderlerinin karşılanmasına bile kifayet etmediği ve Maarif Nezâreti’nin bütçesinin darlığından

¹⁷¹ Kodaman, *a.g.e.*, s.68-69

¹⁷² DVS, h. 1301, s. 133.

¹⁷³ DVS, h. 1302, s. 164.

¹⁷⁴ Sıraç Aktürk, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mardin’de Eğitim*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s.80-81.

¹⁷⁵ B.O.A., MF.MKT, 109/44, 22 Şevval 1306, 21 Haziran 1889.

¹⁷⁶ Maarif Salnamesi, h.1321, s.510.

¹⁷⁷ B.O.A., MF.MKT, 109/1, 8 Cemaziyelevvel 1311, 10 Aralık 1891.

dolayı söz konusu vilayet için daha fazla fedakârlık yapmaya imkânın olmadığını belirtmiştir.¹⁷⁸

2.3.2. Mardin Rüştîye Mektebi

Osmanlı Devleti'nde 1869 tarihinde ilan edilen Maarif Umum Nizamnamesi'nin ardından Mardin kent merkezinde rüştîye mektebinin açılmasına karar verilmiştir. Bu hususta 1869 yılı itibari ile yayın faaliyetine başlayan Diyarbakır Gazetesi'nde ilan edilen haberde Mardin'de bir rüştîye mektebi yapılması hususunda vilayetten gelen emir ve tebligat sonucu Şehidiye medresesi yakınında memur ve hayırsever ahali tarafından iftihar duyulacak şekilde kargir bir yapı halini alacak olan mektebin inşasının tamamlanmak üzere olduğu haberleri vilayete bildirilmiştir.¹⁷⁹ ifadelerine yer verilmiştir. 1870-1871 yılı itibari ile inşaatı tamamlanan rüştîye mektebinin faaliyetine başlayan Mardin rüştîye mektebinin Diyarbakır Vilayet Salnamesi'nde 25 adet öğrencinin olduğu ve mualliminin de Davut Efendi olduğu görülmektedir.¹⁸⁰ Mardin Rüştîye Mektebi'nin zamanla öğrenci sayısının artmasından dolayı yeni bir sınıfın inşası ve hâlihazırda kullanılan iki sınıfı da harabe olmaya yüz tuttuğundan Maarif Nezâreti'nden yardım talep edilmiştir. Fakat 14 Nisan 1890 yılında Mekâtib-i Rüştîye İdaresi, ibtidai ve rüştîye mekteplerinin inşaat, masraf ve tefrişinin (döşeme) ahaliye ait olduğundan maarif bütçesinden bir şey verilemeyeceğini belirttiikten sonra, masrafların ahaliye ait olduğu ifade edilmiştir.¹⁸¹ Mardin Rüştîye Mektebi 1897 tarihine kadar kiralık hanede eğitim faaliyetine devam etmiştir. Bu tarihten sonra Mardin merkezinde yeni bir rüştîye mektebinin inşası için gerekli olan mekânın faaliyette olmayan ve resmî belgelerde geçen ibareler ile harap hâlde olan Muzafferiye Medresesi'nin tesis edilmesi düşünülmekteydi. Muzafferiye Medresesi'nin Evkaf Nezâreti'ne bağlı bir vakıf binası iken rüştîye mektebi olarak tesis edilmesi ve Osmanlı merkezî iktidarından bu hususta gerekli izinlerin alınması için çalışmalara başlanmıştır. Bu hususta Evkaf Nezâreti'ne hitaben gönderilen

¹⁷⁸ Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.128-129.

¹⁷⁹ Diyarbakır Gazetesi No: 4, 16 Cemaziyelevvel 1286, 24 Ağustos 1869.

¹⁸⁰ DVS, h. 1288, s. 125.

¹⁸¹ Aktürk, *a.g.t.*, s.93.

yazıda evkaf-ı mazbutadan Mardin’de Muzafferiye Medresesi arsası uzun bir müddet harabe hâlini aldığından, iane-i ahali usulü ile içinde bir camii olmak üzere rüştiye mektebinin inşasına başlanıldığından vakfi muhafaza olunmak üzere inşaata müsaade istenilmiştir.¹⁸² Diyarbakır valisi de merkezî iktidara binanın yeniden eğitim amaçlı kullanılacağından değişen bir şey olmayacağını ifade ederken aynı zamanda Diyarbakır Valisi Halit Bey’in inşaat masrafları için toplanan yardıma kendisinin de 5 lira bağışta bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁸³ 27 Şubat 1898 tarihinde Muzafferiye Medresesi’nin durumu Şura-yı devlette görüşülerek böyle bir hayratın izinsiz olarak şeklinin değiştirilmesinin caiz olmadığı, sözü edilen arsanın vakfiyesini muhafaza etmek şartı ile inşaatın bitirilmesine müsaade edilmiştir.¹⁸⁴ İnşaatı biten Mardin Rüştiye Mektebi’nin küşadı (açılış) resmî bir törenle icra edilmiştir. Diyarbakır Gazetesi’nde yer alan “Resmi Açılış” başlıklı haberde Mardin Rüştiye Mektebi’nin açılışı şöyle anlatılmıştır. Mardin Rüştiye Mektebi iane-i ahali marifeti ile 500 m² büyüklüğündeki murabba’a (dört köşeli) olarak 13 Temmuz 1897 (h.12 Safer 1315) senesinde başlanan ve Sultan II. Abdülhamid’in doğumunun sene-i devriyesine denk getirilerek 10 Temmuz 1900 (h.12 Rebiyülevvel 1318) tarihinde saat 14.30’da gerçekleştirilen törende Diyarbakır Valisi Halit Bey ve Mardin Mutasarrıfı Nüzhet Paşa ve erkân-ı memurin Müslim ve gayrimüslim ahalinin ileri gelenleri ve talebelerin de katılımı ile resmî tören icra edilerek eğitim faaliyetine başlamıştır. Mardin Rüştiye Mektebi’nin resmî açılışının Sultan II. Abdülhamid’in doğumunun sene-i devriyesine denk getirilerek icra edilmesindeki amaç mekânın inşaat masraflarına maarif bütçesinden bir yardım yapılmamış olsa da mekânın kullanılmasına izin verilmesi sureti ile orada hazır bulunan bütün tebaada maarifperver ve cömert bir padişah imajının oluşmasını sağlamaktır.¹⁸⁵ Mardin Rüştiye Mektebi açılışından kısa bir süre sonra Mardin mektebi idadiye dönüştürülmüştür.

¹⁸² B.O.A., ŞD.143/37, 27 Şevval 1315, 21 Mart 1898.

¹⁸³ DVS, h. 1316, s. 162.

¹⁸⁴ Yıldız, *a.g.e.*, 159-160.

¹⁸⁵ Diyarbakır Gazetesi No:1188, 19 Rebiyülevvel 1318, 17 Temmuz 1900.

2.3.3. Mardin Hamidiye İdadi Mektebi

Mardin merkezinde bir idadi mektebinin tesis edilmesi fikrinin ilk olarak 1886 tarihinde ortaya çıktığı görülmektedir. Zira 17 Temmuz 1886 tarihinde (h.15 Şevval 1303) Mardin İdadi Mektebi'nin bütün masraflarının toplamı 285.994 olduğu ve Mardin Maarifi'nin yıllık bütçesi 127.779 kuruş olduğundan eksik kalan tutarın diğer livalardan yardım yoluyla toplanması için izin istenmiştir. Şura-yı devlet tarafından olumsuz bir cevap geldiğinden Mardin merkezinde idadi mektebinin inşa projesi gerçekleştirilememiştir.¹⁸⁶ Diyarbakır Valisi Halit Bey'in teşviki ile iane-i ahali usulü ile Muzafferiyeye Medresesi'nde inşa olunan Mardin Rüştüye Mektebi'nin idadi olabilecek büyüklükte bir mekâna sahip olması rüştüye mektebinin idadiye dönüştürülmesi gerektiğini düşündürmekteydi. Bu hususta Mardin mutasarrıfı tarafından önce Maarif Nezâreti'ne bildirilmiştir. Buna göre Maarif Nezâreti'ne gönderilen ilgili yazıda Mardin Rüştüye Mektebi'nin Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının (cülusunun) 25. sene-i devriyesinde Mardin İdadi Mektebi olarak dönüştürüldüğü bildirilmektedir..¹⁸⁷ Diyarbakır Gazetesi'nde "Mardin Hamidiye İdadi Mektebi" başlıklı haberde bu ziyaret ve öğrencilerin imtihan edilmesinin dışında idadi mektebin adının Mardin Hamidiye İdadi Mektebi olarak karar verildiğinden bu isim ile anılmasının doğru olacağı düşünülerek idadi başlığında bu isimle yazılmıştır.¹⁸⁸ Mardin Hamidiye İdadi Mektebi'nin Osmanlı Türkçesi ve sülüs karakterdeki inşa kitabesinde "Hazreti hilâfetpenâhide Diyarbakır Vâlisi atûfetlu Halid Beyefendi Hazretlerinin eseri himmeti ve gayretleriyle iane-i inşa kılınan iş bu mekteb-i resm-i küşâdi bin üç yüz on sekiz senesi rebi'ü'l-ülâsında icra kılınmıştır." denilmektedir. Bunun dışında Mardin İdadi Mektebi kente hâkim bir konumda iki katlı olarak inşa edilmiştir. Mektebin girişinde iki anıtsal giriş kapıları bulunmaktadır. Mektep kesme taşlardan inşa edilen mimari öğelerinin cephelerde dışa taşırılması sonucu hareketli bir görünüme sahip olmuştur.¹⁸⁹ Mardin Hamidiye İdadi Mektebi'nin eğitim faaliyetine başladıktan sonra Diyarbakır Valisi Halit Bey, Mardin mutasarrıfı Nüzhet Paşa ile birlikte 13 Haziran 1901 tarihinde mektebi

¹⁸⁶ B.O.A., İ. ŞD. 81/4840, 15 Şevval 1303, 17 Temmuz 1886.

¹⁸⁷ B.O.A., MF.MKT. 563/11, 26 Recep 1316, 19 Kasım 1900.

¹⁸⁸ Diyarbakır Gazetesi, No 1202, Teşrin-i evvel 1316, Ekim 1900.

¹⁸⁹ Baydaş , *a.g.t.*, s.153-155.

ziyaret ederek talebeleri imtihan ederek bilgi düzeylerini ölçmüş ve muallimlerinin gayretlerini takdir etmiştir. Mardin Hamidiye İdadi Mektebi'nde 1909 tarihinde gerekli tamiratın yapılması için Diyarbakır vilayetinin teklifi ve Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nin onayı ile mektebin tamirata kararlaştırılmıştır. İdadi mektebinin tamiratının mahalli meclis idaresinin görevlendireceği bir heyet tarafından icra edilecekti. Mardin İdadi Mektebi'nin tamirata 48.814. kuruş masrafın 1911 (1327) yılı Haziran ayı masraf bütçesinde yer alan idadi mektepleri inşaat ve tesisatına mahsus olarak 462.000 kuruşun ödenmesine karar verilmiştir.¹⁹⁰

2.4. Yabancı Devlet Okulları

Osmanlı Devleti'nin ve çok dinli ve etnik yapıya mensup tebaasının olması, XIX. yüzyıla gelindiğinde gücünün zayıflaması ve ayrılıkçı isyanların Osmanlı merkezî iktidarı azınlıklara geniş haklar verilmesine zorlamıştır. 1856 Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi ile azınlıklara tanınan geniş haklar yabancı devletler için bir fırsat hâline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bu zafiyet, cemaatlerin devlete ve birbirlerine saygılı kılacak bir araç olmaktan çıkmasına sebep olmuş, çağın gereği olan sosyal kuruluşların devlet tarafından yeterince tesis edilemeyeşinden dolayı, Osmanlı toprakları yoğun misyon faaliyetlerine sahne olmuş ve Osmanlı'nın eğitim, kültür, siyasi ve sosyal yapısında etkili olmuş, bir dereceye kadar Osmanlı Devleti'nin tarih içindeki seyrine yön vermiş veya vermek isteyen devletlerin aracı olarak kullanılmışlardır.¹⁹¹ Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerler planlı ve programlı çalışarak ve maddi güçlerini de kullanarak imar ettikleri okul, kilise ve diğer yapılarında propaganda yaptıkları bölgelerdeki azınlıkların kimliğini değiştirmeyi, düşüncelerini etkilemeyi, onların yaşam tarzlarına müdahalede bulunmayı göz ardı etmemişlerdir. Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için misyonerlerin en çok kullandığı alanlardan biri eğitim olmuştur. Dinî alanda elde etmek istedikleri topluluklarda başarıya tam olarak

¹⁹⁰ Yıldız, *a.g.e.*, s.220.

¹⁹¹ İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2006,s.266-267.

ulaşamayınca faaliyet gösterdikleri bölgelerde eğitim ve sağlık yapılarını imar ve inşa ederek etkilemeye çalışmışlardır.

2.4.1. Katolik Misyonerlerin Mektepleri

Osmanlı sınırlarında misyonerlik faaliyetleri ilk kez Katolikler tarafından başlatılmıştır. Zira Kanuni Sultan Süleyman döneminde I. Fransuva ile tesis edilen Osmanlı-Fransız dostluğunu Katolik dünyanın lideri olarak kabul edilen papalara dolaylı olarak Katolik faaliyetleri yapabilme fırsatı sağlamıştır. Katolik mezhebine mensup Cizvit tarikatı ile başlayan ilk misyonerlik faaliyetini daha sonra Fransisken, Dominiken ve Kapuçin tarikatları da takip etmiştir. Bu tarikatların Osmanlı sınırları içerisindeki amaçları; Fransa'nın nüfuzunu kuvvetlendirmek, papanın otoritesini yükseltmek, Müslümanları Hıristiyan yapmak; Rum, Ermeni ve Katolik olmayan diğer Hıristiyanları ise Katolikleştirmektir.¹⁹² Cizvitler 1540 tarihinde Mezopotamya'ya gelerek Halep ve Musul'da misyonerlik faaliyetlerine başladılar. Böylece Katolikler Mardin'de ilk misyonu teşkil edenler olmuştur. 1759–1779 tarihleri arasında Mardin'de Dominiken rahipleri faaliyet gösterirken, 1630 tarihinde de Kapusen rahipleri Mardin ve çevresinde yaşayan bir kısım Mardinli Ermenileri Katolikleştirirken, Cizvit Rahip Michel Nau ise 1681-1682'de Mardin'de çalışmış ve 1683'te burada ölmüştür.¹⁹³

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki diğer misyonların faaliyetlerine karşılık olarak kendi faaliyetlerini sıkılaştıran Katolik misyonerler Kapusen rahiplerinin desteği ile 1884 tarihinde Süryani Katolik Patrikhanesi'nin hemen altındaki geniş meydana "Patriye Kilisesi" olarak anılan yapı inşa edilmiştir.¹⁹⁴ Latin Katolikleri kilisenin içinde bir manastır ve okul inşa etmişlerdir. 1317 (1899-1900) tarihli Osmanlı Maarif Salnamesi'nde Mardin'de Kapuçin rahiplerine ait kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen iki adet ruhsatsız okul

¹⁹²Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika-19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s.78.

¹⁹³ Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel-Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.343.

¹⁹⁴ Özcoşar, *a.g.t.*, s.271-272.

bulunmaktaydı.¹⁹⁵ Bu mekteplerde Türkçe, Fransızca ve Arapça dillerinin yanı sıra kızlara iğne ve dikiş eğitimi de verilmekteydi.¹⁹⁶

2.4.1.1. Amerikan Board Teşkilatı'nın İmar ve İnşa Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde Katolik misyonerlerin dışında faaliyet gösteren Hıristiyanlığın diğer mezhebine mensup kişiler Protestanlardır. Tanzimat Döneminde yayınlanan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti prensibi ile tanınan mezhep değiştirebilme serbestliğinden en çok yararlananlar Protestan misyonerleri olmuştur. Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), ABD'deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve en büyüklerinden birisidir. ABCFM, Calvinci geleneği temsil eden, XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılda İngiltere ve Amerika'nın doğusunda Puritan akımının belli başlı üç temsilcilerden Congregationalistlerce 1810 yılında Boston'da teşkil edilmiştir.¹⁹⁷

Osmanlı topraklarına 15 Ocak 1820 ilk ayak basan ABD'li misyonerler, ABCFM adına çalışan Pliny Fisk ve Levi Parsons olarak kabul edilmektedir. Osmanlı topraklarına ayak bastıktan sonra Amerikan Board misyonerleri ilk olarak Müslüman olmayan toplumlarla ilgilenmişler ve Yahudiler, Nasturiler, Süryaniler ve Ermeniler gibi azınlıklarla temasa geçmiş, bunun dışında yerli kiliselerle iyi ilişkiler içinde bulunmaya özen göstermişlerdir. ABCFM teşkilatı Pliny Fisk ve Levi Parsons'a 1 Aralık 1833 tarihli talimat mektubunda: "Bu mukaddes ve vaat edilmiş topraklar ancak silahsız bir haçlı seferi ile geri alınacaktır."¹⁹⁸ Fisk ve Parson'a gönderilen mektubun bu cümlelerinden de anlaşıldığı gibi ABCFM teşkilatı Osmanlı topraklarını hem "kutsal ülke" olarak hem de "vaat edilmiş toprak" olarak nitelendirdiği görülmektedir. Bunun dışında ABCFM'li misyoner Everett P. Wheeler ise "Biz Türkiye'deki Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık için okul, hastane açıyor, ilaç götürüyoruz, modern tıbbı ve eğitimi kuruyoruz. Türkler bizi istemeyebilir, ama

¹⁹⁵ Maarif Salnamesi, h.1317, s.1194.

¹⁹⁶ P. Gabriyel Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Yayıncılık, İstanbul 1998,s.102.

¹⁹⁷ Serdar Ay, *Misyonerlik ve Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007, s.46.

¹⁹⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.33.

oranın sahibi Türkler değil.”¹⁹⁹ diyerek açılan okul, hastane ve eczane gibi yapıların asıl amaçları için bir araç olduğunu da göstermektedir. 1850 tarihinde Amerikalı misyoner Dr. Dunmore önce Diyarbakır’a atanmış, Antep ve Urfa’da Türkçeyi öğrenmiş, 1855 tarihinde Harput Ermenilerini beğendiğini ifade ederek Harput misyonunu, 1858’de ise Amerikalıların Mardin’deki misyonu kurulmuştur.²⁰⁰ Amerikalı misyonerler Mardin misyonunun kuruluşunu “Mardin’i işgal” etmiş gibi nitelendirirken misyonun kurulmasına müteakip Mardin’e gelerek ikamet eden ilk misyoner Williams olmuştur.

Şekil 9 - Mardin Campound, William’s House (Mardin’de William’ın evi)

Kaynak: United Church of Christ (UCC), American Research Institute in Turkey (ARIT), SALT Research

¹⁹⁹ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim”, *Makaleler I*, , Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 326.

²⁰⁰ Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel-Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.342.

1867 tarihinde ise 19 üyeli ilk kilise oluşturularak bu kilisesinin ilk papazı maaşı cemaat tarafından ödenmek sureti ile Cercis bin Abdullah Hadaye isimli bir Süryani olmuştur.²⁰¹ Amerikalı misyonerlerin Mardin merkezinde inşa ettikleri mekteplerin tevsian (genişletme) inşası için resmi kurumlara yaptığı başvuru sonucunda inşa edilen mekteplerin ne zaman, nasıl ve ne şekilde ve kaç (arşın) dönüm üzerinde inşa edildiğini dönemin arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. Amerikalı Mr. Andersen ve Bill ayrıca Doktor Tom adlı misyonerler tarafından Mardin kasabasının garp cihetinde Mişkin Kapı Mahallesi'nde 3 adet hane ve 1 ahır sahiplerinden ve 6 arsayı da miri araziden müzayede usulü ile satın almış 1874 (h.1291), 1877 (h.1294) ve 1879 (h.1296) tarihlerinde ise kendi adlarına kayıt ettirmişlerdir.²⁰² Bunun dışında Amerikalı misyonerlerin farklı tarihlerde kendi adlarına satın aldıkları arsalarda mesakin (oturulacak yerler) inşa edebilmek amacı ile ruhsat için müracaatta bulunmuş hane olmak şartı ile izin verilmiştir. Amerikalı misyonerler ise satın aldıkları arsalarda hane olarak inşa edilmiş ise de daha sonra bir hanelerin mektep, hastane, ibadethaneye dönüştürüldüğü görülmüştür. Mektep, hastane ve ibadethanenin Şura-yı devlet kararı ile tasdik tarihi ise 17 Ekim 1908 (21 Ramazan 1326) olmuştur.²⁰³

2.4.1.2. Mardin Amerikan Board Kız Okulu

Amerikalı misyoner Mrs. Olive L. Parmelee Andrus, 1868 tarihinde New York'tan yola çıkarak önce Harput daha sonra ise Mardin'e gelerek bölgede genç kızlar için bir kız okulunun inşası için çalışmalara başlamıştır.²⁰⁴ Bayan Parmelee'nin Mardin'e gelişinden sonra eğitim faaliyetlerine başlayan okulun binasının inşa edilmesi ise daha öncede belirttiğimiz gibi 1874 (h.1291) tarihinde Amerikalı misyonerlerce alınan araziler üzerinde mümkün olabilmiştir.

²⁰¹ Özcoşar, *a.g.t.*, s.286.

²⁰² B.O.A., ŞD. 1495/16, 15 Ağustos 1325, 28 Ağustos 1909.

²⁰³ B.O.A., İ.MF., 16/38, 9 Ramazan 1328, 14 Eylül 1910.

²⁰⁴ Fatma Öksüz, *Kendi Belgelerine Göre ABD'den Anadolu'ya Kadın Misyonerler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s.89.

2.4.1.3. Mardin Amerikan Erkek Okulu

Mardin’de bulunan Protestan cemaati Amerikalı misyonerlerden kendilerine yüksek tahsil veren bir okulun açılması için talepte bulunurken aynı zamanda okulda verilmesini istedikleri dersleri de belirtmişlerdir. Buna göre Amerikan Erkek Okulu Arapça, Ermenice, Süryanice, Türkçe ve İngilizce eğitim verilen bu okullarda ayrıca sınıflara bölünmüş olarak incil okuma, aritmetik, Ermenice gramer, coğrafya, yazı, müzik ve kompozisyon, tarih ve teoloji dersleri verilmekteydi.²⁰⁵ Mardin merkezinde Mişkin Kapı Mahallesi’nde Mr. Andersen’in arazisi üzerinde inşa edilen mektebin açılış tarihi, 1316 tarihli Maarif Salnamesi’nde 1872-1873 (h.1288) olarak gösterilirken 1317 tarihli Maarif Salnamesi’nde ise 1869-1870 (h.1286) olarak belirtilmektedir.²⁰⁶ Mardin Amerikan İdadisi ilk olarak 20 öğrenci ile küçük bir mekânda eğitime başlamıştır. 1887-1888 tarihinde ise mektebin 48 öğrencisinden 37’si Protestan Ermeni, 5’i Yakubi, 5’i Katolik ve 1’i Gregoryen’dir.

2.4.1.4. Mardin Amerikan İdadi Mektebi

Mardin merkezinde Mişkin Kapı Mahallesi’nde Amerikalı misyonerler tarafından 1870 tarihinde inşa edilen bir misyoner ilahiyat (teoloji) mektebidir. Mektebin binası Amerikan mülkü olup, tasarrufu Mr. Ferid’e aittir. Mardin Amerikan Erkek İdadisi 28 Mart 1894 (16 Mart 1310) tarihinde ise ruhsat alarak eğitim faaliyetine devam etmiştir.²⁰⁷ Amerikalı misyonerler Mardin misyonunun eğitim kadrosunun başında olmakla beraber, yerli cemaatten öğretmenler de yer almaktaydı. Mardin Amerikan Okulu’nda öğretmenlik yapan önemli isimlerden biri de Süryani Kadim Hanna Sırrı Çıkkı’dır. Diyarbakır’da Süryani Kadim cemaatinin eğitim işlerinin uzun süre sorumluluğunu yapmış olan Hanna Sırrı Çıkkı 1890’ların sonunda Amerikalıların daveti üzerine Mardin Amerikan Okulu’nda ders vermeye başlamıştır.²⁰⁸ Amerikalı misyonerler Mardin Amerikan Erkek İdadisi’nin öğrenci sayısının artması ve alanın

²⁰⁵ Özcoşar, *a.g.t.*, s. 291.

²⁰⁶ Maarif Salnamesi h.1316, s. 1052-1053; h.1317, s. 1195-1197.

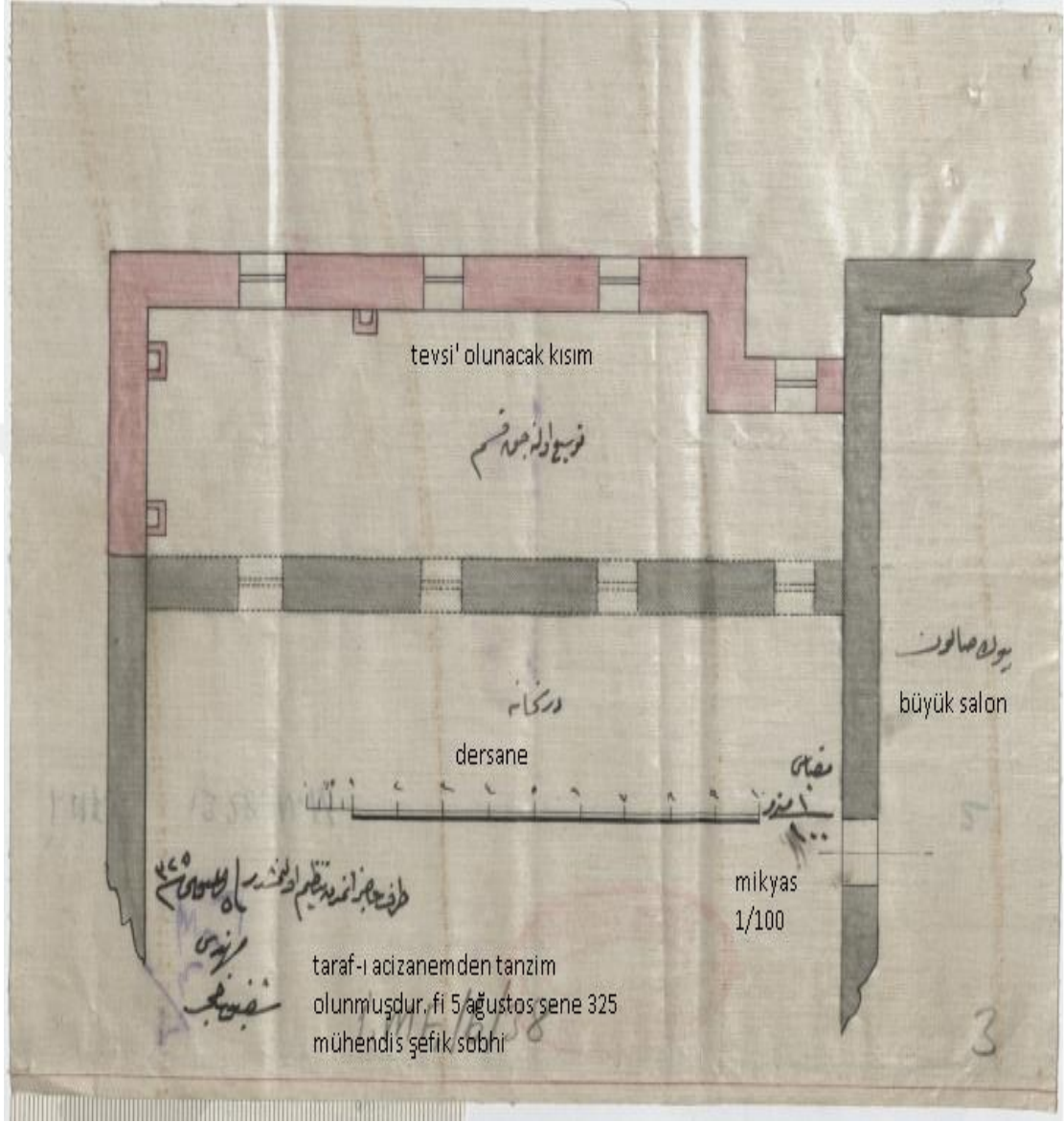
²⁰⁷ Yıldız, *a.g.e.*, s.297.

²⁰⁸ Özcoşar, *a.g.t.*, s.292.

darlığından dolayı mektebin tamir ve tevsi'an inşası için ruhsat talebinde bulunmuşlardır. Bu hususun Osmanlı merkez iktidarına bildirilmesi üzerine 1 Mayıs 1910 (R. 26 Nisan 1326) tarihinde Mardin meclis azasından Mehmet Rıza Çelebi'nin gerekli keşfi gerçekleştirmesi istenmiştir.²⁰⁹ Mardin Belediyesi'nce görevlendirilen heyet tarafından yapılan keşif sonucunda merkezî iktidara gönderilen evrakta tevsi'an inşası talep edilen mektebin Mr. Andersen mülkü olan 407 arşın (yaklaşık 276 m²) arazi üzerinde bulunduğu mektebin tevsi'an inşasında bir mahzurun olmadığı belirtilmiştir. Mardin Erkek Okulu'nun ve genişletilecek olan kısım üst tarafta olmak üzere mevcut işlenen kısım alt tarafta ve mektebin salon kısmı da sağ tarafta olmak üzere Mühendis Şefik Suphi Bey tarafından düzenlenen plan da merkezî iktidara bildirilmiştir.

²⁰⁹ B.O.A., ŞD, 1495/16 Belge No:9, R.21 Nisan 1326 , 1 Mayıs 1910.

Mühendis Şefik Suphi Bey Tarafından Tanzim Edilen Plan²¹⁰

Şekil 10- Mühendis Şefik Suphi Bey Tarafından Tanzim Edilen Plan

Osmanlı merkezî iktidarı Mr. Andersen'in mülkü olan arazide bulunan Mardin Amerikan İdadi Okulu'nun daha önce olduğu gibi mektebin tevsi' edilecek olan kısmı ile aynı şekilde vergiye tâbi tutulmasını Amerika Sefareti de kabul etmiştir. Osmanlı merkezî iktidarı da bunun üzerine 29 Ağustos 1910 (R. 16 Ağustos 1326)

²¹⁰ B.O.A., İ.MF. 16/38, 5 Ağustos 1325, 18 Ağustos 1909

tarıhli Şura-yı Devlet kararı ile okulun tevsi'an inşaa ve tamirinde bir mahzurun olmadığını bildirmiştir.²¹¹

2.5. Mardin'de Tesis Edilen Sağlık Kurumları

2.5.1. Mardin Gureba Hastanesi'nin Teşkil Edilmesi

XIX. yüzyılda dünya genelinde yaşanan salgın hastalıklar (kolera ve veba) devletlerin yeni sağlık politikaları oluşturmalarını zorunlu hâle getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin de bu salgın hastalıklardan etkilenmesi kendi sağlık sisteminde de köklü değişim ve gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu değişme ve gelişmeler modern tıp eğitimine önem verilerek büyük hastane ve sağlık kurumlarının teşkil edilmesi, sağlık personelinin yetiştirilmesi ve sağlık hizmetlerinin imparatorluk geneline yaygınlaştırılmasıdır.²¹² XVIII ve XIX. yüzyıllarda tesis edilen sağlık kurumları arasında "hastahane" adı kullanılmakla birlikte Gureba Hastanesi, vakıf dârüşşifâlar geleneği içinde bu adla anılan ilk sağlık kuruluşu olma özelliğini taşımaktadır. Gurebâ (garîbin çoğulu, "kimsesizler") ismi de 1836'da Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii avlusunda açılan ve ancak sekiz yıl hizmet veren bîmarhânededen sonra ilk teşkil edilen hastane olarak ön plana çıkmaktadır.²¹³

Mardin'de Gureba Hastanesi'nin tesis edilmesi Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa döneminde mümkün olmuştur. Mardin mutasarrıfı tarafından Diyarbakır vilayetine Mardin Gureba Hastanesi'nin 10 yataklı olarak tesis edildiği bildirilmiştir. Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa tarafından 17 Aralık 1893 (5 Kânunuevvel 1309) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta ise mücededen tesis edilen Mardin Gureba Hastanesi'nin 10 yataklı olmak üzere bütün ihtiyaçları karşılanarak mükemmel bir surette tesis edildiği ifade edilmiştir.²¹⁴ Mardin Gureba Hastanesi'nin kent mekan koordinatları içerisinde eldeki verilerden net olarak nerede inşa

²¹¹ B.O.A., ŞD.,1495/16 ,16 Ağustos 1326, 29 Ağustos 1910.

²¹² Çağlayan Ercan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler 1923-1946", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. VI, S. 6, 2013, s.353.

²¹³ Asaf Ataseven, "Gureba Hastanesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XIV, 1996, s.202.

²¹⁴ B.O.A., Y.A.HUS. 286/71, 5 Kânunuevvel 1309, 17 Aralık 1893.

edildiğini belirtmek mümkün değildir. Ancak Gureba hastanesinin hükümet konağı ve belediyekonağı ve askeri kışlaya yakın bir yerde tesis edildiği düşünülmektedir. Zira askeri kışla için tahsis edilen doktorun hastaneden hizmet verme olanağı olduğu gibi çeşitli hasatlıklara maruz kalan askeri ve mülki devlet erkanının da sağlık hizmetlerini görülmesi amaçlanmış olabileceği öngörülmüştür.

2.5.2. Mardin Amerikan Hastane ve Eczanesi

Amerikalı misyonerlerin Mardin Mişkin Kapı Mahallesi'nde kendilerine ait olan arazide Dr. Thom (Tam) adlı misyonerin önderliğinde bağışlar ve diğer misyonerlerin yardımları ile Mardin Amerikan Hastanesi tesis edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde tesis edilen misyoner hastaneleri ilk olarak Antep, Talas (Kayseri), Mardin ve Van'da hizmete açılmıştır.²¹⁵ Mardin Amerikan Hastanesi Müslüman ve gayrimüslim farkı gözetmeksizin maddi durumu iyi olanlardan ücretli, maddi durumu yetersiz olan hastaları ise ücretsiz olmak üzere tedavi etmiştir. Geçen zaman sürecinde yapılan sağlık hizmetinin sonucunda elde edilen gelirden ek binaların inşasına karar verilmiştir.

²¹⁵ Tiğince Oktar, Hamdi Genç, "Osmanlı-ABD İlişkileri Bağlamında Mardin Sancağı'nda Faaliyet Gösteren ABD'ye Ait Eğitim ve Sağlık Kurumları", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri* 26-28 Mayıs 2006, İstanbul 2006, s.499.

Şekil 11- Mardin Amerikan Misyon Hastanesi

Kaynak: İdris Yücel, Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Amerikan Hastaneleri s.196.

11 Haziran 1911 (R. 29 Mart 1327) tarihinde hâlihazırda bulunan hastanenin bitişiğine “emraz-ı sâriye” (bulaşıcı hastalıklar) hastalarının tedavisi için 135 m² ve 6 odalık yeni bir alan hastaneye ilaveten inşa edilmiştir. Arşiv belgelerinde yer alan bilgilerin aynısını Rachel B. North'un 1913 yılında Mardin Amerikan Hastanesi'nin Amerikan halkına tanıtılması için kaleme aldığı ilgili yazıda Nort, hastaneyi alt katında 3, üst katında ise 6 oda olmak üzere iki katlı mürekkebbir bina olarak tarif etmektedir.²¹⁶ Mardin Amerikan Hastanesi'ne ilaveten inşa edilen 6 odadan biri ameliyathane, üçü hastaların kalması için ve diğer iki oda da görevli personel için inşa edilmiştir.²¹⁷ 1885 tarihinde Mardin Amerikan Hastanesi'ne bitişik olarak Dr. Thom tarafından eczane tesis edilmiştir. Mardin Amerikan eczanesine ait binanın değeri 15.000, arsa değeri ise 750 kuruştur. Eczanenin yüksekliği 3, kapsadığı alan 121 m² olup; genişliği 6, uzunluğu ise 20 metredir. Mardin Amerikan eczanesinin

²¹⁶ İdris Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK yayınları, Ankara 2017, s.196.

²¹⁷ Oktay Bozan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, e- *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. XII, Kasım 2014, s.36.

vergiye tâbi olan eczane için belediye tarafından ruhsat verildiği beyan olunmuşsa da böyle bir kayıt ne belediyede ne de Dr. Thom nezdinde görülememiştir.²¹⁸

²¹⁸ Bozan, *a.g.m.*, s.38.

III. BÖLÜM

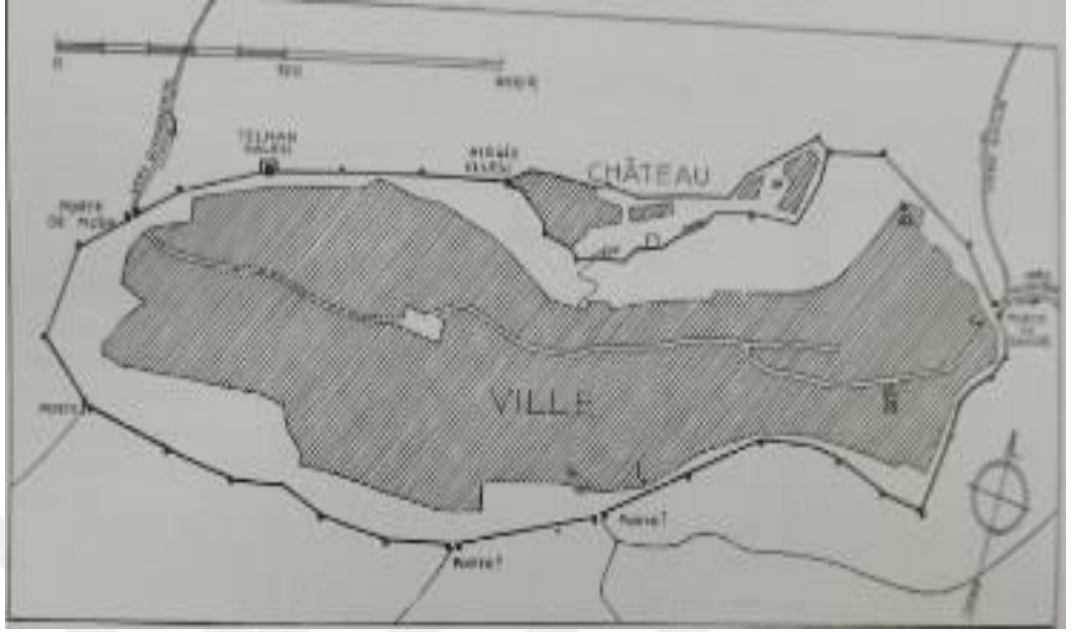
DİNÎ ve SOSYAL YAPILAR

Osmanlı merkezî iktidarı özellikle II. Abdülhamid döneminde merkez ve taşrada olmak üzere resmî kurum binalarının imar ve inşasının dışında kamusal alan olarak kabul edilen camii, medrese, türbelerin imar ve inşasının dışında gerekli görülenlerin ise tamir edilmeleri için büyük önem vermiştir. Bu hususta kimi zaman Diyarbakır vilayetine bağlı olmaları nedeni ile valilerin himayelerinde veya hayırseverlerin (iane-i ahali) ya da merkezî iktidarın izin ve yardımları ile gerçekleştirilebilmiştir. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tesis ettiği ilk dönemlerden ziyade, daha çok son dönemlerde Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin dinî ve sosyal yapıların inşa sürecinde büyük bir artış yaşanmış yapılarının inşası için mümkün mertebede gerekli izinler alınarak inşa edilmeye çalışılmıştır.

3.1. Mardin Kalesi ve Surlar

Mardin Kalesi, kentin eteklerinde, deniz seviyesinden yüksekliği 1200 metre rakımlı tepenin kayalık zirvesinden yararlanılarak yapılmıştır. Mardin Kalesi doğudan batıya 800 metre, kuzeyden güneye en dar yeri 30 metre ve en geniş yeri de 150 metre olan yapının bazı kaynaklarda Hamdanilere ait olduğu söylene de Dupre yapının Doğu Roma döneminde onarım gördüğünü ifade ederek daha eski bir tarih vermektedir. Ara Altun ve Metin Sözen'e göre ise Mardin Kalesi'nin İslami dönem öncesine gidemeyeceğini belirtmektedir.²¹⁹

²¹⁹ Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel-Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.116.

Şekil 12- Mardin Kalesi ve Surlar

Kaynak: Albert Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, s.34.

Mardin Kalesi ile birlikte şehrin güvenliğini sağlayan surları ise kentin doğu ve batı taraflarından başlayarak kalede birleşmekteydi. İbn Şeddad Mardin’i anlatırken duvar ve hendeklerden çevrilidir derken Dupre ise; kentin surları hakkında topların sığamayacağı kadar dar olduğunu ifade etmektedir.²²⁰ Mardin Kalesi’nin surları, falezin nispeten eğilimli kısımları örülmüş, geri kalan yerlerde ise kayanın doğal durumundan savunma için yararlanılmıştır.²²¹ İbn Şeddad kente girişler için kullanılan 6 kapıdan bahsederken bunların; Bab-ı şor, Bab-ı Sor (Savurkapı), Bab-ı Kasis, Babı Şavat ve Bab-ı Cedit kapılarının açık Bab-ı Zeytun ve Bab-ı Hammara kapılarının ise kapalı olduğu ifade etmektedir.²²² Mardin Kalesi, kentin Osmanlılar tarafından fethedilmesinden hemen sonra Osmanlı Devleti hâkimiyetinin ilk dönemlerinden XIX. yüzyılın başlarına kadar şehre hâkim olmanın göstergesi konumundadır. Zira Osmanlı merkezî iktidarının Mardin Kalesi’ne atadığı dizdar ile

²²⁰ Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* (Çev; İdil Çetin), DİPNOT Baskı Yay. I. Baskı, Ankara, 2014, s.34.

²²¹ Altun, *a.g.e.*, s.10.

²²² Gabriel, *a.g.e.*, s.35

kaleyi bir yönetim merkezi olarak gördüğünü göstermektedir.²²³ Yine bu dönemde Mardin Kalesi büyük bir tadilata uğramıştır. XVI. yüzyılda iki defa 1549'da 802.780, 1574'te 30.000 olmak üzere XVIII. yüzyılda da yine iki defa 1794 ve 1798 tarihinde ise 10 yük 79.392 harcanarak kalenin tamir edildiği bilinmektedir.²²⁴

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise²²⁵ Mardin Kalesi Osmanlı hâkimiyeti boyunca Bağdat'a sevkıyatlar için stratejik askerî üs olarak da kullanılmıştır.²²⁶ 1832 yılına gelindiğinde ise aşiretler arasında yaşanan çatışma ortamında kale yine büyük rol oynamıştır. Zira kale, çatışma sonrası eşkıyaların sığınağı hâline gelmiştir. Bu durum üzerine Diyarbakır Valisi Mustafa Reşit Paşa, kalenin yıkılması ve şehrin güvenlik görevlilerinin sayısının artırılmasını teklif etse de²²⁷ kalenin muhkem bir mevkiye olması ve şehrin güvenliği açısından kalenin yıkılması uygun görülmemiştir. 1847 tarihli Mardin Evkaf defterinde yapılan masraflar kısmında Mardin kalesi için 452 kuruş, surlar için ise 2500 kuruşluk harcamaların güçlendirme amacı ile yapıldığı düşünülmektedir²²⁸. Mardin Kalesi, Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde yeniden tamir edilmesi amacı ile 28 Nisan 1910 (R. 15 Nisan 1326) tarihinde Diyarbakır vilayeti üzerinden Maliye Nezâreti'ne gönderilen ilgili yazıda Mardin Kalesi'nin eteklerinde bulunan kayalıkların yıkılmaya yüz tuttuğu ve bu kayalıkların Mardin ahalisini kısmen tehlikeye attığı bildirilmiştir. 9 Haziran 1910 (R. 27 Mayıs 1326) Maliye Nezâreti tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen Mardin Kalesi'nin tamirinin bu zamana kadar askeriye mi mülkiyeden mi tamir edildiği sorulmuştur.²²⁹ Bununla ilgili nasıl bir cevap verildiği bilinmese de Maliye Nezâreti tarafından 21 Aralık 1910 tarihinde Diyarbakır vilayetine bu hususta alınan karar bildirilmiştir. Buna göre Mardin Kalesi'nin kale-i hakaniyeden olmadığı, Mardin Redif Taburu'nca depo olarak kullanılmasına rağmen askeriye tarafından tamirine gerek görülmediğinin yanı sıra Osmanlı mülkündeki kalelerin tamiratının ilgili sıraya

²²³ Özcoşar, *a.g.m.*, s.16.

²²⁴ Gürhan, "XVIII. Mardin Kalesi Üzerine Bazı Tespitler", s.224-225.

²²⁵ Veysel Gürhan, *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s.25.

²²⁶ Özcoşar, *a.g.m.*, s.16.

²²⁷ Mehmet Yaşar Ertaş, "Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet Aşiret İlişkileri, Makalelerle Mardin I Tarih Coğrafya, Hazırlayan İbrahim Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007, C.I, s.505.

²²⁸ Dilmen, *a.g.t.*, s.129-306.

²²⁹ B.O.A., ML.EEM., 823/27, 27 Mayıs 1326, 9 Haziran 1910.

konulduğu, Mardin Kalesi ile ilgili komisyon teşkil edileceği, yapılan keşif sonrası onarım için ilgili kararın verileceği bildirilmiştir.²³⁰

3.2. Müslüman Tebaanın Dinî Yapılarının İnşa ve Tamir Süreci

3.2.1. Kale Camii

Mardin Kalesi'nde bulunan Kale Camii, halk arasında Hızır Camii olarak da adlandırılmaktadır. Bu camiinin inşası Hz. Ömer dönemine kadar götürülmesine rağmen aslında camiinin mihrabında bulunan kitabede El Meliku'l-Mansur Dördüncü Necmeddin Gazi bin Muzaffer Kara Arslan tarafından 1285 (h.684) tarihinde onarıldığı görülmektedir.²³¹ Osmanlı son dönemlerine gelindiğinde kalenin tahribata uğraması ile adı geçen camiinin minaresi ve sadece bir duvarı kalmıştır. Buna rağmen Diyarbakır vilayet salnamesi 1900 (h.1318) tarihinde "Vilayete ait imarat ve İcraatı Hayriye-i Amire" kısmında yapılan birtakım imar ve inşa faaliyetleri arasında Mardin Kale Camii'nde de yapıldığı belirtilmiş fakat ne çeşit imar ve inşa faaliyetinin yapıldığı konusunda bilgi verilmemiştir.²³²

3.2.2. Mardin Ulu Camii

Mardin Ulu Camii'nin XII. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen vakfiyesinde medrese, çeşme, abdesthane ve imam odasının da bulunduğu belirtilmektedir. Mevcut kitabelerden yayınlanarak Artuklu devrinde ilk hâlini almış olsa dahi ilk şekline bağlı kalmak üzere yapılan onarımlar ve revakların kapatılması ile Şafii mescidinin oluşturulmuş olması bile asıl plan şekline göre değiştirmemektedir.²³³ Ulu Camii, Osmanlı hâkimiyetinde birçok kez onarım dönemi geçirmiştir. Zira Timur'un Mardin'e yaptığı saldırılar esnasında Ulu Camii'nin iki minaresinin de

²³⁰ B.O.A., ML.EEM., 823/27, 8 Kanunuevvel 1326, 21 Aralık 1910.

²³¹ Abdulgani Efendi, *a.g.e.*, s.234.

²³² DVS, Def'a 17, s.98.

²³³ Çağlayan, *a.g.e.*, s.40.

yıkıldığı ve Osmanlı Devleti'nin Mardin'de hâkimiyetini tesis ettikten sonra 1596 tarihinde doğu tarafına ait tek minarenin tekrar inşa edildiği düşünülmektedir.²³⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Vakıf defterlerinde h.1279/1863 yılı Camii Kebir (Ulu Cami) vakfına ait giderler kısmında cami içindeki hücrelerin (odacık) duvar tamiri için 167 kuruş, odaların, cami kapılarının tamiri için 185 kuruş, minarenin tahta değişimi için 87 kuruş ve caminin su yolu tamirâtı için 235 kuruşluk tamirat yapıldığı anlaşılmıştır.²³⁵ Yine bu Camiinin vakfına ait olana ve Camii Kebir hamamı adı ile bilinen hamamda da yapılan tamiratlar sonucu 395 kuruşluk bir vakıf gideri olduğu görülmektedir.²³⁶ Osmanlı'nın son döneminde 1887 senesinde ise camiinin minaresine yıldırım düşmesi sonucu minare yıkılmıştır. Ulu Camii'nin minaresinin yeniden tamir edilmesine 1888 senesinde tekrar başlanmış ve nihayet 1889 senesinde tekrar inşa edilmiştir.²³⁷ Mardin Ulu Camii'ne iane-i ahali usulü ile inşa edilen minarenin inşaat masrafı için cemaatten 1350 kuruş toplanmıştır.²³⁸ Bunun dışında Diyarbakır vilayet salnamesinde 1900 (h.1318) senesinde vilayete ait imarat ve icraat-ı hayriye-i amire kısmında yapılan birtakım imar ve inşa faaliyetleri arasında Mardin Ulu Camii'nde de yapıldığı belirtilmiş fakat ne çeşit imar ve inşa faaliyetinin yapıldığı konusunda bilgi verilmemiştir.²³⁹

²³⁴ Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972, s. 75.

²³⁵ Ev.d., nr: 17509.

²³⁶ Ev.d., nr: 17509.

²³⁷ Abdulgani Efendi, *a.g.e.*, s.50.

²³⁸ Danyal Tekdal, *208 Nolu Mardin Şer'îye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)* Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2009, s.73.

²³⁹ DVS, Def'a 17, s.98.

Şekil 13- Mardin Ulu Camii 1899

Kaynak: Nadir Eserler Kütüphanesi (NEKYA 90567/116)

3.2.3. Latifiye Camii

Latifiye Camii'nin kitabesinde Melik Salih ve El Melik Muzaffer'in hizmetkârı Abdüllatif ibn Abdullah tarafından 1371 (H.772) tarihinde inşa edilmiştir. Kare bir alanı kaplamakta olan yapı, kuzeyi revaklı bir avlunun güneyinde yer alan orta bölümü bir kubbe ile örtülü mihrap duvarına paralel iki nefli bir ana mekândan oluşmaktadır.²⁴⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısında Musul Valisi Mehmet Teyyar Paşa tarafından minaresi inşa edilmiştir.²⁴¹

²⁴⁰ Altun, *a.g.e.*, s. 40.

²⁴¹ Abdulgani Efendi, *a.g.e.*, s.233.

Şekil 14- Abdullatif Camii

Kaynak : Albert Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, s.313.

Bunun dışında Osmanlı’nın son dönemlerinde ise Diyarbakır vilayet salnamesinde 1900 (h.1318) senesinde vilayete ait imarat ve İcraat-ı Hayriye-i Amire kısmında yapılan bir takım imar ve inşa faaliyetleri arasında Mardin Latifiye Camii’nde de yapıldığı belirtilmiş fakat ne çeşit imar ve inşa faaliyetinin yapıldığı konusunda bilgi verilmemiştir.²⁴²

3.2.4. Reyhaniye Camii

Reyhani Camii, Ahmet Paşa’nın kızı Adile Hanım tarafından 1758 (h.1171) senesinde inşa edilmiştir.²⁴³ Konum olarak şehrin merkezinde Ulu Camii ile Şehidiye Camii arasında bulunmaktadır. Reyhaniye Camii’nin içinde biri güney duvarında ve

²⁴² DVS, Def’a 17, s.98.

²⁴³ Abdulgani Efendi, *a.g.e.*, s.229.

diğerleri de iki yanında olmak üzere toplamda 3 adet mihrabı vardır. Dikdörtgen bir ana mekân ile batısında yazlık mihrabı, kuzeyde selsebil-i eyvanı, ek bir odası, minaresi ve çapraz tonozlu giriş kısmından mürekkep bir yapıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Vakıf defterlerinde h.1279/1863 yılı Reyhaniye vakfına ait giderler kısmında Reyhaniye Camiinin minare kapısının tamiri için 10 kuruşluk bir harcama yapıldığı görülmektedir²⁴⁴. Doğu mihrabından satır başı iki bölümünde altışar satır, nesih, beyaz badanalı ve bir kısmı bozuk olduğundan okunamamasına rağmen sol tarafında dikine sene 1888-1889 (h. 1307) tarihi vardır. Buna göre Osmanlı hâkimiyeti döneminde Reyhaniye Camii'nin de XVIII. ve XIX. yüzyıllarda onarımlar gördüğü ve belki de minaresinin geç eklemelerden olduğu düşünülmektedir.²⁴⁵

3.2.5. Şeyh Muhammed Zırrar Camii ve Türbesi

Şeyh Muhammed Zırrar Camii, Mardin merkezinde Necmeddin Mahallesi'nde bulunmaktadır.²⁴⁶ II. Abdülhamid dönemi 1897 tarihinde Mardin Mutasarrıfı tarafından huzur-u âli-penahilerine olmak üzere gönderilen resmî evrakta Hz. Muhammed (s.a.v.) efendimizin ashabından olan din-i mübin-i İslam'ı yaymak için cihat amacı ile bu bölgeye geldiği bildirilen Şeyh Muhammed Zırrar ibn Ezver'in Mardin kasabasına yakın olan bir mevkiide camii ve onun da içinde adı geçen sahabenin türbesinin bulunduğu ifade edilmektedir.²⁴⁷

Şeyh Muhammed Zırrar Camii ve türbesinin geliri olmadığından inşa ve tamir işlerinin bir türlü yapılamadığı, çoğu zaman Mardin ahalsinin büyük bir muhabbet beslediğinden kendi gayretleri ile iane-i ahali usulü ile inşa ve tamir edildiği belirtilmektedir. Fakat geçen zaman içerisinde camii ve türbenin maalesef harabe hâlini aldığı salat-ı hamse (beş vakit namaz) ve salat-ı cumanın (cuma namazı) bu camiide ifa edildiğinden cemaatin bu camiinin yıkılmasından endişe ettiği dile getirilmiştir. Yukarıda belirtilen durumlardan sonra Şeyh Muhammed Zırrar Camii

²⁴⁴ Ev.d., nr: 17509.

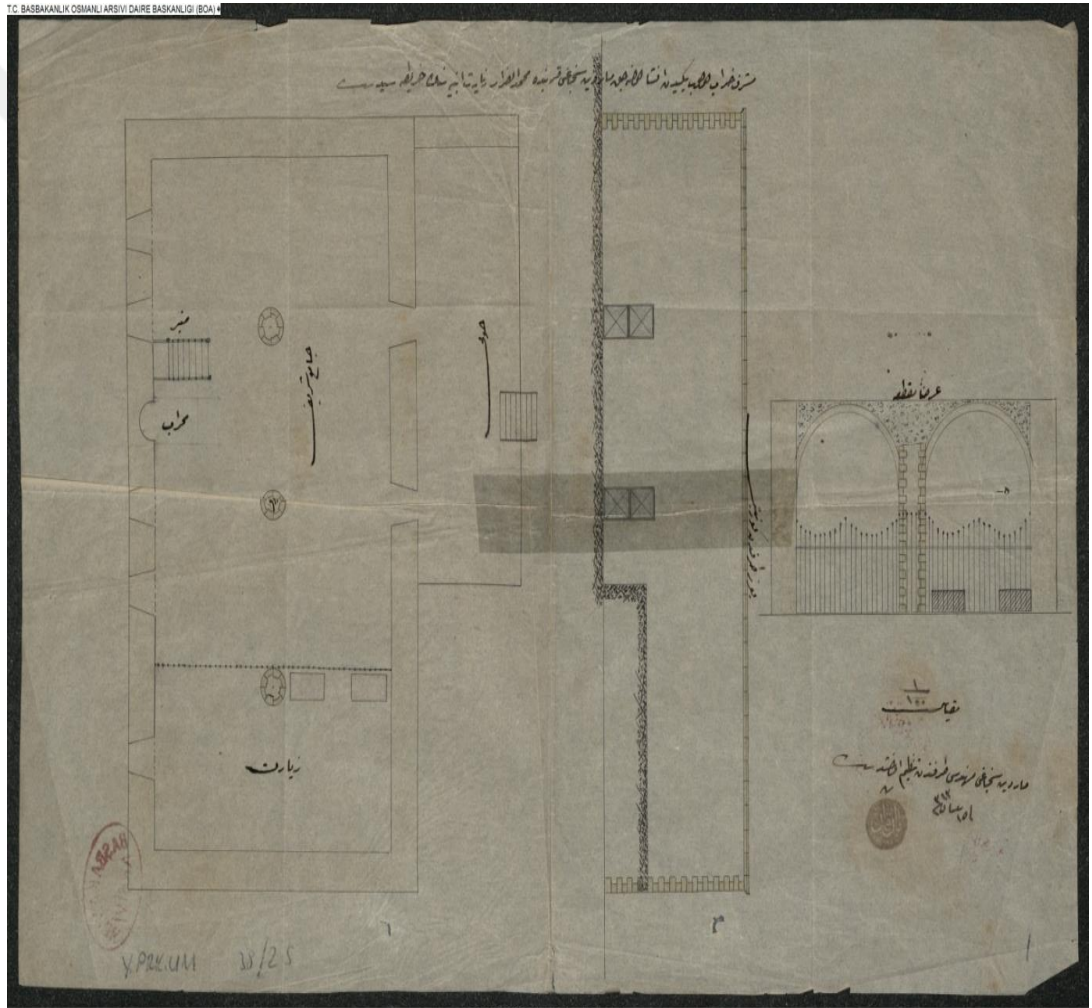
²⁴⁵ Altun, *a.g.e.*, s.54-56.

²⁴⁶ Abdulgani Efendi, *a.g.e.*, s.231.

²⁴⁷ B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, 17 Nisan 1313, 29 Nisan 1897.

ve türbesinin Mardin nafia mühendisi marifeti ile yeniden tamir ve genişletilmesi talebinde bulunulmuştur.²⁴⁸ Osmanlı merkezî iktidarından ilgili izin alındıktan sonra Şeyh Muhammed Zırrar Camii ve türbesinin tamir ve genişletme faaliyeti yapıldığı düşünülmektedir. Kareye yakın bir plana sahip olmakla beraber sade kesme taş işçiliği ile imar ve inşa edilmiştir.²⁴⁹

Şeyh Muhammed Zırrar Camii ve Türbesinin Hazırlanan Planı²⁵⁰

Şekil 15 - Şeyh Muhammed Zırrar Camii ve Türbesinin Hazırlanan Planı

²⁴⁸ B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, 17 Nisan 1313, 29 Nisan 1897.

²⁴⁹ Altun, *a.g.e.*, s.59.

²⁵⁰ B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, 15 Nisan 1313, 27 Nisan 1897.

3.2.6. Şeyh Hamit Türbesi

Şeyh Hamidî türbesi, M. Sadık Hamidî'ye göre Şeyh Hamid'in 1880/1881 (h.1298) vefatından sonra inşa edilmiştir.²⁵¹ Şeyh Hamidî türbesi, dört türbe mekânı ile bir mescit kısmının birleşiminden meydana gelmiş yapılardan oluşmaktadır. Yapıların doğuda kalan üçü homojen bir görünüme sahip iken kuzeydeki tromplu kubbeli küçük türbe kısmının çok harap olduğu diğerlerinin ise daha yeni bir görünüme sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca çiçekli kademeli yuvarlak pencereler, kasnak köşelerinden başlayıp kubbe tepesinde birleşen halat silmeler bulunmaktadır.²⁵²

3.2.7. Şeyh Muhammed Farisî Zaviyesi

Şeyh Muhammed Farisî zaviyesi ile ilgili yapılan arşiv araştırmalarında ulaşılan en eski belgenin Mardin şerhiye sicillerinde yer aldığı görülmektedir. 6884 nolu 1742/h.1154 tarihli Mardin şerhiye sicilinde yer alan bilgiye göre zaviyenin Gölesiyân Mahallesi'nde bulunduğu ve vakıf mütevellileri hakkında bilgiler yer almaktadır.²⁵³ Bunun dışında Abdulgani Efendi ise Şeyh Muhammed Farisî zaviyesi için Muhammed El Gazi Mescidi tabirini kullanarak zaviyenin hükümet konağının hemen önünde yer aldığı inşa tarihi ve banisinin belli olmadığı ifade etmektedir.²⁵⁴ Mardin evkaf defterinde Hâsılât ve üç rub' karye-i harriyet der-sahra-yı Mardin kuruş 7100, Muhâsebe Vazife-i tevliyet ve masârif-ı saire vaakf-ı şerif 300 kuruş toplam gelirler 2000, maaşlar 1700 kuruş, İrâd-ı vakf 7100 Masârifat 200 Fazla-i vakf-ı şerif ise 5100'den ibarettir.²⁵⁵ Osmanlı'nın son döneminde Mardin'de gerçekleştirilen toplu onarımlar arasında bu zaviye de bulunmaktadır. Bu bilgiye Diyarbakır vilayet salnamelerinde vilayete ait imarat ve İcraat-ı Hayriye-i Amire

²⁵¹ Hamidi, *a.g.m.*, s. 431.

²⁵² Altun, *a.g.e.*, s.121-122.

²⁵³ Murat Çağlayan, "Duvarın Ardındaki Tarih Şeyh Muhammed Farisi Zaviyesi" *International Journal of Mardin Studies Dergisi*, S.1. s.58.

²⁵⁴ Abdulgani Efendi, *a.g.e.*, s.242.

²⁵⁵ Ev.d., nr:14538

kısımında yapılan Şeyh Muhammed Farisî zaviyesinin de tamir edildiği belirtilmektedir.²⁵⁶

3.3. Mardin Kent Merkezindeki Gayrimüslim Kiliselerinin İmar ve İnşa Faaliyetleri

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkesin can ve mal güvenliğinin sağlayacağı teminatını veren Osmanlı merkezi, 1856 Islahat Fermanı ile de din ve vicdan hürriyetinin sağlanması ile gayrimüslim cemaatlerin ibadet yerlerinin imar ve inşasında genelde olduğu gibi Mardin özelinde büyük bir artış yaşanmıştır. Zira ilan edilen Islahat Fermanı ile gayrimüslim cemaatlerin kilise, okul, hastane ve mezarlık gibi yerlerin asli hâllerinin değiştirilmeden tamirinde kolaylık sağlanacak, yeniden yapılacak imar ve inşa faaliyetlerinde ise Babıâli'nin izninin alınması gerektiği bildirilmiştir.²⁵⁷

Islahat Fermanı sonrası gayrimüslim cemaatlerin kendi ibadethanelerinin imar veya tamir faaliyetleri esnasında uyulmaları gereken bazı kurak ve aşamaları bulunmaktaydı. Onarılması gereken bir kilise, manastır veya sinagogun tamir için uygulanan prosedür şöyledir: İlgili cemaatin ibadethanesinin durumu anlatan tamir talebi, kilisenin bulunduğu yerdeki ilgili görevlilerce yapılacak keşif, kilisenin eni, boyu ve yüksekliğinin belirlenmesi ve şeyhülislamdan fetva alınması, şeyhülislam fetvası sonrası padişah tarafından verilen izin emri, tamir ve inşa donrasının son keşfin gerçekleştirilmesidir.²⁵⁸

3.3.1. Mardin Protestan Kilisesi

Mardin kent merkezinde etkin bir şekilde faaliyet gösteren Protestan mezhebine mensup ABCFM'li misyonerlerin 1860 yılından Mardin misyonunu teşkil etmesinden sonra Hıristiyanlığın Ortodoksluk mezhebine mensup olan Ermeni ve

²⁵⁶ DVS, Def'a 17, s.98.

²⁵⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaa'nın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.115.

²⁵⁸ Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s.293.

Süryaniler üzerine faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Bu hususta okullar, kolejler, hastane ve eczaneler açmak kaydı ile ahalinin dikkatini çekmiş ve sonuç olarak büyük bir kitle topluluğu Protestanlığa kazandırdılar²⁵⁹. Bu gelişmelerden sonra mezhep değiştiren ahalinin dini vazifelerini yerine getirmek için bir kilise ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu husus ile ilgili Diyarbakır vilayetinden 1 Kasım 1879 tarihinde Şurayı Devlet'e gönderilen ilgili yazıda Mardin'de bulunan Protestan ahalisinin ibadetlerini yapabileceği bir kiliselerinin olmadığı ve bu hususta kendi mülkleri olan bir hanenin kiliseye çevirmek istendiği ve bu hususta merkezi iktidarın kararının ne olduğu ifadelerine yer verilmektedir²⁶⁰. Mardin'de Protestan mezhebine mensup ahalinin bir haneyi kilise çevirme talebi üzerine alınan Şurayı Devlet kararında öncelikle adı geçen kilisenin mevkisinin nerede olduğu sorusunun cevabı aranmaya çalışılmıştır. İlgili arşiv belgesine göre Mardin Protestan kilisesi Camii Kebir mahallesinde olduğu kilisenin Latifiye, Şeyh Yusuf ve Şeyh Mahmud-ü Türki mescidinin hemen yakınlarında olduğu ifade edilmektedir²⁶¹. Mardin Protestan Kilisesinin cami ve mescitlere yakın olmasına rağmen cemaat tarafından kilise inşaatı amacı ile toplanan bağışların zayi olmaması amacı ile adı geçen hanenin kiliseye çevirmek üzere yapılacak olan inşaatı izin verilmek sureti ile aynı zamanda kilisenin ibadete açılmasına da izin verildiği ifade edilmektedir.²⁶²

3.3.2. Ermeni Katolik (Mor Yusuf) Kilisesi'nin İnşa Edilmesi

Mardin merkezinde Ermeni Katolik cemaatine mahsus bir kilisenin inşası için Diyarbakır vilayetinden 12 Ocak 1885 (R. 31 Kânunuevvel 1300) tarihinde Adliye ve Mezahib Nezâreti'ne gönderilen Mardin'i mütevattın (yurt) edinmiş ve meskunlarından olan Ermeni Katolik milletinin kadim kiliselerinin istiaba kafi olmadığından, yeni bir kilisenin inşa edilebilmesi için mevki ve nizama aykırı bir durumun bulunmadığı bildirilmiştir.²⁶³ Adliye ve Mezahib Nezâreti tarafından

²⁵⁹ Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, s.101.

²⁶⁰ BEO, 411/308275, 16 Zilkade 1296, 1 Kasım 1879.

²⁶¹ BOA, ŞD, 1456/17, 17 Zilhicce 1296, 2 Aralık 1879.

²⁶² BOA, ŞD, 1456/17, 17 Zilhicce 1296, 2 Aralık 1879.

²⁶³ B.O.A., İ.DH.949/75124, 31 Kanunuevvel 1300, 12 Ocak 1885.

Ermeni Katolik cemaatinin talebi iletilmiş Divan-ı Hümayun kaleminden Adliye Mezahib Nezâreti'ne gönderilen cevapta kadim kilise vakfına ait arazi vesair emlakın tahsis edilip edilmediği inşa edilmek istenen arazinin ise vakıf veya miri araziden olup olmadığı gibi soruların cevaplarının Vergü Emanet-i Aliyyesi'nden cevaplandırılması gerektiği bildirilmekteydi.²⁶⁴

Adliye ve Mezahib Nezâreti tarafından Vergü Emanet-i Aliyyesi'ne yazılan yazıda bu durumla ilgili malumat ve kayıtlarla ilgili bilgilendirmenin yapılması istenmiştir.²⁶⁵ Bâb-ı Ali Sadaret-i Uzma tarafından kaleme alınan ilgili yazıda Mardin'de 500 hanesi bulunan Ermeni Katolik cemaatinin mevcut kiliselerinin cemaate yetmediği ve yeni bir kilise inşası ile ilgili olarak yazıldığı anlatılmaktaydı. Buna göre Vergü Emanet-i Aliyyesi'nden gelen cevapta inşa edilecek olan kilisenin Hıristiyan mahallesinde bulunan bir arsa üzerinde 20 metre uzunluk ve genişliğinde 16 metre yüksekliğinde inşa edileceği, civarında ise camii-i şerif, tekke ve kabristan bulunmadığı tespit edilmiştir. Bunun dışında ise Ermeni Katolik cemaatinin yeni bir kilise inşasına ihtiyaçları olduğundan bu hususta dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid tarafından izin alındığı da görülmektedir. Osmanlı merkezî iktidarı son olarak ise inşa edilecek olan kilisenin belirlenen uzunluk ve genişlikte olması gerektiği ayrıca cemaatten zorla para toplanmaması gerektiği bildirdikten sonra inşa edilmesinde bir sıkıntının bulunmadığı ifade edilmiştir.²⁶⁶ Mardin Ermeni Katolik cemaatine ait Mor Yusuf Kilisesi'nin inşasına 1885 yılında başladığı düşünüldüğünde 9 yıllık bir inşa süreci geçirdiği Melkûn Nazar'ın metropolitlik döneminde (1864-1902) 1894 yılında ibadete açıldığı görülmektedir. Kilisenin dış kısmı kesme taşlardan iç kısmı ise kemerli sütunlardan olmak üzere inşa edilmiştir.²⁶⁷

²⁶⁴ B.O.A., İ.DH.949/751242, 7 Kanun-u sâni sene 1300, 8 Şubat 1885.

²⁶⁵ B.O.A., İ.DH.949/75124, 9 Şubat 1300, 21 Şubat 1885.

²⁶⁶ B.O.A., İ.DH.949/75124, 26 Mart 1301, 7 Nisan 1885.

²⁶⁷ Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, s. 96-97.

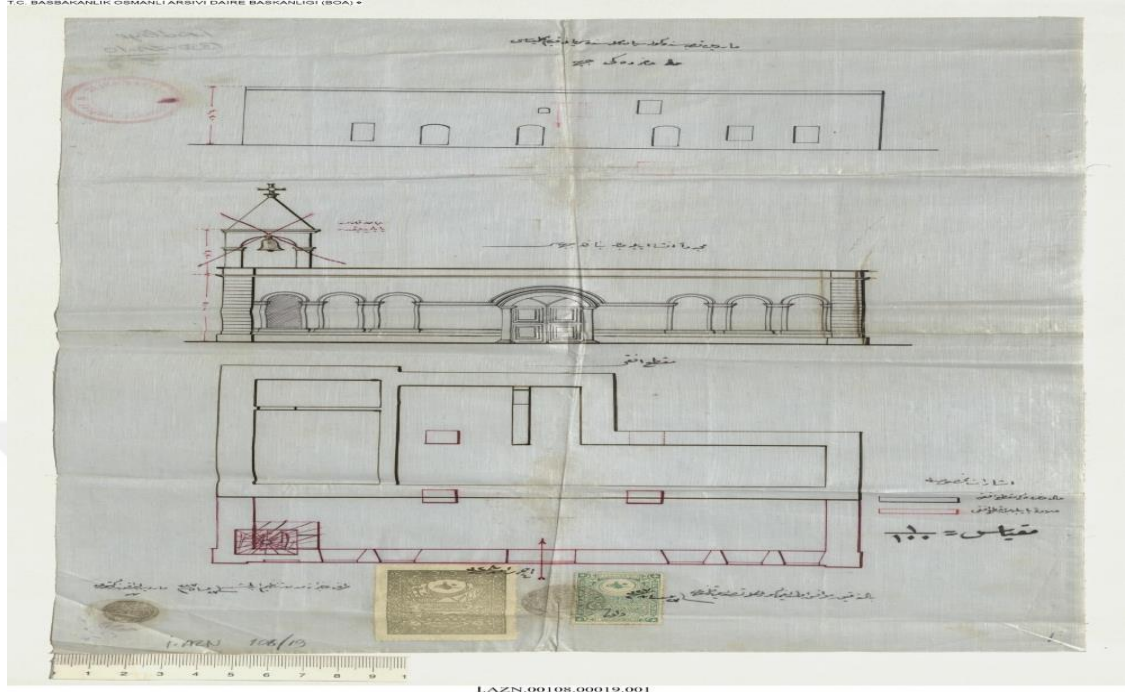
3.3.3. Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi'nin İnşa Edilmesi

Mardin Gölesiyan Mahallesi'nde Süryani Kadim cemaatine ait olan bir hanenin ma'bed olarak kabul edildiği ve bu haneye çan takılarak tevsi'an inşa edilmesi hususunda yapılan resmî talep üzerine Diyarbakır vilayeti üzerinden Dâhiliye Nezâreti'ne durum bildirir yazısı gönderilmiştir. Dâhiliye Nezâreti ise Adliye ve Mezahip Nezâreti'ne hitaben gönderilen yazıda Mor Petrus Kilisesi'nin tevsi'an inşası ile ilgili evrakların Adliye ve Mezahip Nezâreti'ne ait olduğu bildirilerek gönderildiği ifade edilmiştir.²⁶⁸ 1 Ekim 1912 (R.18 Eylül 1328) tarihinde alınan Şura-yı Devlet kararında uzun bir süreden beri mabet olarak kabul edilen hanenin bulunduğu yerde 897 nüfusun bulunduğu dikkat çekilmektedir. Gölesiyan Mahallesi'ndeki Süryani Kadim cemaatine ait hanenin bedeli 1.750 kuruş kıymetinde olduğu ve içinde çan kulesinin bulunmadığı da ifade edilmektedir. Kiliseye tahvil edilecek olan hanenin uzunluk olarak 18.5 genişlik olarak bir tarafı 10 ve diğer tarafı 14.5 metre olan hanenin inşaat masrafının 42.000 kuruş kısmen cemaat ve kısmen de kilise vakıflarından karşılanarak 1 kapı ve 5 pencereden mürekkep bir kilise olacağı da belirtilmektedir. Kiliseye tahvil edilecek hanede çan kulesinin inşa edilmemesi ve çan takılmaması şartı ile tevsi', tamir ve inşasında mahzur bulunmadığı ifade edilmiştir.²⁶⁹

²⁶⁸ B.O.A., DH.İD, 114/1/32 , 13 Teşrinievvel 1327, 28 Ekim 1911.

²⁶⁹ B.O.A., İ.AZN. 108/19, 18 Eylül 1328, 1Ekim 1912.

Mor Petrus Pavlus Kilisesi'nin Arşiv Planı²⁷⁰

Şekil 16- Mor Petrus Pavlus Kilisesi'nin Arşiv Planı

Mardin merkezinde XX. yüzyılın başında Süryani Kadim cemaatine ait olan Mor Petrus Kilisesi'nin dış kapının üzerinde bulunan Süryanice kitabe de şu ifadeler bulunmaktadır. “Mor Petrus ve Mor Pavlus Kilisesi, M.S.1914 yılında Patrik 2. Abdullah döneminde ve Papaz Abdülmesih'in gayreti ile Süryani Kadim müminlerinin katkılarıyla inşa edilmiştir”²⁷¹ yazılmaktadır.

3.3.4. Mor Hürmüzd Keldani Kilisesi

Keldani (Doğu Süryanileri) Katolik cemaatine ait olan Mor Hürmüzd Kilisesi M.S.430'da Süryaniler tarafından inşa edilmiştir. Mor Hürmüzd Kilisesi kubbesinin iç bölümünün kiremitlerle yapıldığı bilinmektedir fakat kilisenin iç kısmı sıvandıği için kiremitler görülmemektedir. Kilisenin dış kubbesi ise sekizgen köşeli bir yapıya sahiptir. Kilisenin içinde gümüş kandiller kduşkudşini ise varakalı gümüşle

²⁷⁰ B.O.A., İ.AZN. 108/19, 18 Eylül 1328, 1Ekim 1912.

²⁷¹ Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, s.76.

kaplanmış Kutsal Kurban'ın muhafaza edildiği bölüm bulunmaktadır. Süryanice olarak yazılan tarihe göre "M.S.1890 yılında yapılmıştır." Bu yapının bir başka benzeri de Kırklar Kilisesi'nde bulunmaktadır.

Mor Hürmüzd kilisenin müştemilatı, tavanı betondan yapılmış bir divanhanesi ve divanhanenin içinde motiflerle süslü bir şöminesi vardır. M.S. 1891 yılında yapılmıştır. Şöminenin hemen üstünde Osmanlı padişahlarına ait bir tuğra sembolü ve kesme taş üzerinde M.S.1902 (h.1318) tarihi yazılıdır.²⁷² 1909 tarihine gelindiğinde Mardin'in en büyük caddesinin genişletilmesi için yapılan çalışmalarda aynı caddenin üzerinde bulunan Mor Hürmüzd Kilisesi'nin de bu genişletme esnasında kilise müştemilatı dâhil bazı kısımlarının zarar gördüğü iddiasında bulunmuşlardır. Bu iddia, Keldani Murahhasa Vekili El Havri İsâ tarafından Adliye ve Mezahib Nezâreti ve Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazılarda anlatılmıştır.

Şekil 17 - Ana cadde üzerinde yer alan Mor Hürmüzd Keldani Kilisesi

²⁷² Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, s.104-109.

Kaynak: Zekai ERDAL Arşivi

Adliye Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti Nâzırı Beyefendi Hazretleri'ne hitaben gönderilen evrakta Mardin'de bir caddenin tevsi'i için Keldani cemaatine ait kilisenin müştemilâtından olan vâkıf binanın mahalli belediye dairesi tarafından cebren yıkıldığından, kilisede ayin icrasının zor bir hâle getirilmiş ve istimlâk kararına aykırı bir muamele uygulandığından, Keldani Patrikliği'nin Dersaadet (İstanbul) vekâletine bildirildiğinden, gerekenin yapılması ricasında bulunulmuştur.²⁷³ Dâhiliye Nezâreti Muhabere-i Umumi Dairesi'nden Adliye ve Mezahib Nezâreti'ne hitaben gönderilen durum bildiren yazısında Mardin'de posta güzergahı olarak kullanılan caddenin genişletilmesi amacı ile yapılan çalışma esnasında Mor Hürmüzd Kilisesi'nin önündeki alanda yol darlaştığından genişletme çalışmasına karar verildiği anlatılmaktadır. Cadde genişletme çalışması ile ilgili olarak gerekli olan hane sahipleri ve cemaat murahhassının rızaları alındıktan sonra yol genişletme çalışmasının yapıldığı, anlatılanların "hilaf-ı hakikat" olduğu yani gerçeği yansıtmadığı belirtilmektedir.²⁷⁴

3.4. Mardin'de Tesis Edilen Sosyal Kurumlar İçin Yapılan İnşa Faaliyetleri

3.4.1. Mardin Amerikan Yetimhanesi

Mardin merkezinde Mişkin Kapı Mahallesi'nde Amerikalı misyonerler Anders, Dr.Thom ve Bill'e ait arazide bulunan diğer yapıların dışında bir de yetimhaneleri bulunmaktaydı. Erkek çocukları yetimhanesinde bahçecilik, dokuma, kitap ciltleme, taş işleme, ayakkabı imali ve marangozluk derslerini içeren endüstriyel işler öğretilmekteydi. İlerleyen süreçlerde yetim erkek çocukların çoğu ise Halep, Sidon ve Beyrut'a götürülerek, eğitimlerine orada devam etmişlerdir. Bayan Fenenga ise Mardin'deki kız yetimlerle ilgilenmiştir. Bu yetimler arasında, Musul, Diyarbakır ve Halep'ten gelen Müslüman kızlar da bulunmaktadır. Kız çocukları yetimhanesinde

²⁷³ B.O.A., DH.MUİ., 12/3, 12/10 16 Eylül 1325, 29 Eylül 1909.

²⁷⁴ B.O.A., DH.MUİ., 12/3, 12/8 16 Eylül 1325, 19 Eylül 1325, 2 Ekim 1909.

kızlara üç eğitim türü veriliyordu. Bunlar, yemek pişirme ve elbise imalatı olup, üçüncü dersin içeriğinin ne olduğu belirtilmemiştir.²⁷⁵

3.5. Hamamlar

3.5.1. Bab-ı Cedid (Yeni Kapı) Hamamı

Bab-ı Cedid Hamamı, Mardin'in en büyük hamamlarından birisi olup Abdülğani Efendi'ye göre banisi ve inşa edilmiş tarihi bilinmemekle birlikte Haremeyn-i Şerifeyn vakfına ait olduğu belirtilmektedir.²⁷⁶ Ara Altun ise Melik Muzaffer Kara Arslan medrese ve mescidi vakfından olduğu böylece XIII. yüzyıl Artuklu devri yapılarından birisi olabileceğini ifade etmektedir. Bab-ı Cedid Hamamı, 8 metre civarında olması gereken kubbe, köşe odalarının yumuşatılmış orta duvarları ve ara bölümleri ortadan ayıran kemerler üzerine oyulmuş bir kasnağı bulunmaktadır. Bab-ı Cedid Hamamı'nın en batısında biraz daha alçakta kalan beşik tonozla örtülü olması gereken bir bölümü daha vardır. Külhan, su deposu ve bir hamamda bulunması gereken elemanlardan göçük kalıntılarında başka bir şey bulunmamaktaydı.²⁷⁷ Bab-ı Cedid Hamamı, XX. yüzyılın başında Mardin Evkaf Memuru Şükrü Efendi tarafından 1915 (h.1313) tarihinde tamir edilmiştir.²⁷⁸ Abdülğani Efendi tarafından belirtilen bu tamir sürecinde ne çeşit bir tamir faaliyetinin icra edildiği ile ilgili ise bilgi bulunmamaktadır.

²⁷⁵ Aktürk, *a.g.t.*, s.184.

²⁷⁶ Abdülğani Efendi, *a.g.e.*, s.250.

²⁷⁷ Altun, *a.g.e.*, s.125.

²⁷⁸ Abdülğani Efendi, *a.g.e.*, s.250.

SONUÇ

Osmanlı Devleti Tanzimat Döneminde yapılan reformlar ile devletin varlığını devam ettirebilmesi ve devlet imajının içeride ve dışarıda tekrar düzeltilmesi amacı ile teknoloji başta olmak üzere birçok alanda ileride olan batılı devletler örnek alınarak modernleşme ve merkezileşme devlet politikası haline getirilerek merkez ve taşra arasındaki bağın güçlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Bu hususun gerçekleştirilmesi amacı ile Klasik Dönem yönetim anlayışı ve kurumları terk edilerek yeni bir yönetim anlayışı ve kurumlaşmaya yapısına geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin medeniyet oluşturma çabasının mihenk taşlarından birisi de imar ve inşa etme faaliyetlerine verilen önemden gelmektedir. Klasik Dönemden itibaren imar ve inşa faaliyetlerini denetleyen ve yön veren kurum olan Hassa Mimarlar Ocağı tesis edilirken XIX. yüzyılda ise bu kurumun yerini İmar meclisleri, Ebniye Müdürlüğü ve son olarak ise Nafia Nezareti ile bakanlık seviyesine kadar yükseltilmesi bu hususa verilen ciddiyeti göstermesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi ile başlayan ve diğer dönemlerde de devam eden yönetsel anlamdaki değişim kamusal alanda yeni anıtsal idari binaların inşasını zorunlu hale getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönem taşrasında yapılan imar ve inşa faaliyetleri “idari nedenler ve zaruri ihtiyaçlar” dâhilinde yapıldığı göze çarpmaktadır. Osmanlı merkezi iktidarının taşrada imar ve inşa ettiği idari yapılar merkezi iktidarın devlet politikasının gereği olarak inşa edildiğinden mimari simgesel yapılar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu yapıların inşasının mali tarafının merkezi bütçe, iane-i ahali veya vakıftan bozma binaların kullanıldığı görülmektedir.

Mardin kent merkezindeki imar ve inşa faaliyetleri XIX. yüzyılın son çeyreğine denk geldiğinden dönemin sultanı II. Abdülhamid'in imar ve inşa faaliyetlerini başkent İstanbul'dan Anadolu'ya yayarak devletin modern kentlere sahip olmasını istemektedir. Bu dönemde Mardin kent merkezinde inşa edilen hükümet konağı,

belediye, askeri kışla, hapishane, zaptiye merkezi, telgraf hattı inşası, mektepler ve gureba hastanesi gibi kamusal mimari yapılar aracılığı ile “görünmeden görünmek” prensibinin benimsemesi de önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden birisi de Mardin Hamidiye İdadi Mektebi’nin resmi açılış tarihinin sultan II. Abdülhamid’in doğum gününe denk getirilerek simgesellik bir ileri boyuta taşınarak resmi törenlerde kendini göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Mardin kent merkezinde Ulu Camii’nin yıkılan minaresinin yeniden inşası, Latifiye ve Reyhani Camilerinin de tamirat ashab-ı şeriften Şeyh Muhammed Zırrar ve Şeyh Hamit türbelerinin de tamir edilmesi ile birlikte halife sultan sıfatı ile “hayırsever sultan” yönü ön plana çıkmaktadır.

1856 Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslim tebaanın ihtiyaç halinde ibadethane imar ve inşasının Osmanlı merkezi iktidarının iznine tabi tutulması sonrasında Mardin kent merkezinde gayrimüslim tebaa tarafından kiliselerin inşa veya tamiri de bu döneme denk gelmektedir. Bu dönemde Mardin kent merkezinde Ermeni Katolik Mor Yusuf kilisesi (1894), Süryani Kadim Mor Petrus Pavlus kilisesi (1914) inşasının dışında Mardin Kırklar (Erba’in) Kilisesinde tamirat yapılırken Mor Hürmüzd Keldani kilisesin önünde ise ulaşım rahatlığının sağlanması hususunda cadde genişletme çalışması tamiratının gerçekleştirildiği görülmektedir.

Mardin kent merkezinin birden çok dini cemaat ve mezhebe ait kesimin bulunması yabancı devletler tarafından misyonerlik faaliyetlerine maruz kalmasına neden olurken misyonerlerin kendi amaçlarına ulaşmak adına eğitim, sağlık ve dini yapılar inşa ederek bu yapıları birer araç olarak kullanmıştır. Mardin’de Dominiken ve Kapusen rahiplerinin mekteplerinin yanı sıra Latin Katoliklerinin Patriye kilisesi ve bu kilisenin içinde bir manastır inşa edildiği görülmektedir. Fakat bunların dışında Amerikan Board teşkilatının (ABCFM) diğerlerine nazaran daha aktif olduğu görülmektedir. Amerikan Board teşkilatının yerel halkla bir aracı olmadan gayrimenkul alım-satımı gerçekleştirerek satın alınan topraklarda kent halkının ihtiyaçlarına binaen erkek okulu, kız okulu, erkek idadi okulunu ayrıca Amerikan hastane ve eczanesinin yanı sıra Amerikan yetimhanesi de inşa edilmiştir. Amerikan Board teşkilatı tarafında inşa edilen yapıların inşa tarihi ile Osmanlı resmi kayıtlarına

geçirildiği tarih arasında uzun bir süre geçtiğinden yapıların izin alınmadan inşa edildiği görölmektedir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

B.O.A., BEO., 636/47637, 13 Zilkade 1312.

B.O.A., BEO, 411/308275, 16 Zilkade 1296.

B.O.A., BEO, 1655/124093, 13 Muharrem 1319.

BEO, 1655/124093, 13 Muharrem 1319.

B.O.A., DH.İD, 114/1/32 , 13 Teşrinievvel 1327.

B.O.A., DH.MB.HPS., 12/7, 22 Kanunuevvel 1329.

B.O.A., DH.MB.HPS.,13/01, 19 Ağustos1333.

B.O.A., DH.MB.HPS., 13/48, 19 Kanunuevvel 1333.

B.O.A., DH.MB.HPS., 38/3, 8 Mart 1330.

B.O.A., DH.MB.HPS.,112/10, 16 Mart 1330.

B.O.A., DH.MB.HPS., 142/57, 18 Mart 1336.

B.O.A., DH.MB.HPS., 142/58, 18 Mart sene 1326.

B.O.A., DH. MKT., 318/69, 27 Teşrinisani 1310.

B.O.A., DH. MKT. 1482/107, 16 Kanunusani 1303.

B.O.A., DH. MKT.,1601/101, 4 Recep 1304.

B.O.A, DH.MKT., 1650/139 , 27 Cemaziyelevvel 1306.

B.O.A., DH.MUİ., 12/3, 12/8 16 Eylül 1325.

B.O.A., DH.MUİ., 12/3, 12/10 16 Eylül 1325.

B.O.A., İ.AZN. 108/19, 18 Eylül 1328.

B.O.A, İ. DH., 458/30401, 17 Zilkade 1276.

B.O.A, İ.DH.1120/87564, 15 Rebiülahir 1306.

B.O.A., İ.DH.949/75124, 31 Kanunuevvel 1300.

B.O.A, İ.DH., 1149/89587, 18 Zilkade 1306.

B.O.A., İ. HUS. 32/31, 12 Cemaziyelahir 1312.

B.O.A., İ.MF., 16/38, 9 Ramazan 1328.

B.O.A., İ.PT. 25/48, 5 Cemaziyelevvel sene 1326.

B.O.A., İ. ŞD. 81/4840, 15 Şevval 1303

B.O.A., MF.MKT, 109/1, 8 Cemaziyelevvel 1311.

B.O.A., MF.MKT, 109/44, 22 Şevval 1306.

B.O.A., MF.MKT. 563/11, 26 Recep 1316.

B.O.A., MF.MKT., 1234/103, 11 Kanunuevvel 1336.

B.O.A., ML.EEM., 1329/39, 19 Rebiülevvel sene 1338.

B.O.A., ML.EEM., 860/17, 19 Haziran 1326

B.O.A., ML.EEM., 823/27, 27 Mayıs 1326.

B.O.A., ŞD.143/37, 27 Şevval 1315.

B.O.A., ŞD. 1495/16, 15 Ağustos 1325.

B.O.A., ŞD., 2675/13, 22 Kanunusani sene 312.

B.O.A., ŞD., 3206/21, 7 Safer 1289.

BOA, ŞD, 1456/17, 17 Zilhicce 1296.

B.O.A, Y.PRK.ASK., 74/28, Fi Selh-i Zilhicce 1308.

B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, 17 Nisan 1313.

B. Evkaf Defterleri

B.O.A., Mardin Evkaf Defteri nr:14538

B.O.A., Mardin Evkaf Defteri nr: 17509.

C. Birinci Elden Kaynaklar

Diyarbakır Gazetesi; No: 4, 173, 1188, 1202.

Şemsettin Sami; *Kamusu'l-A'lam*, C. VI., s. 4092-4093.

D. Salnameler

Maarif Salnameleri

Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 1, Sene 1316, Matbaa-i Amire.

Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 2, Sene 1317, Matbaa-i Amire.

Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 3, Sene 1318, Matbaa-i Amire.

Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 4, Sene 1319, Matbaa-i Amire.

Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 6, Sene 1321, Matbaa-i Amire.

Salname-i Diyarbakır

Diyarbakır Salnameleri, 1286-1323 (1869-1905), C.1-5, Yayın Yönetmeni: Ömer Tellioglu, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Yayın No.14, İstanbul 1999.

E. Kitaplar

Abdulgani Efendi; *Mardin Tarihi*, (Yayına Hazırlayan: Burhaneddin Zengin), G.A.P. Yayınları, Ankara 1999.

AKYÜZ, P. Gabriyel; *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Yayıncılık, İstanbul 1998.

..... ;*Deyrülzafaran Manastırı Tarihi*, Mardin 1998.

AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2015*, (27. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015.

ALİOĞLU, E. Füsün; *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*, Tarih Vakfı Yayınları, 2003.

ALTUN, Ara; *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, Mardin Valiliği Yayınları, İstanbul 2011.

AVCI, Yasemin; *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

AYDIN, Suavi, - Kudret Emiroğlu - Oktay Özel - Süha Ünsal; *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul 2019.

BOZKURT, Gülnihal; *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

ÇAĞLAYAN, Murat; *Mardin Ortaçağ Anıtları ve Yapım Teknikleri*, Hiper yayın, İstanbul 2017.

DEMİR, Tanju, Türkiye’de Posta ve Telgraf ve Telefonun Tarihsel Gelişimi (1840-1920), Ptt Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

DEMİREL, Fatmagül; *Adliye Nezâreti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1917)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2010.

DERİNGİL, Selim; *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

DOLAPÖNÜ, Hanna; *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972

ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C.I., İstanbul 1977.

ERYILMAZ, Bilal; *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaa’nın Yönetimi*, İstanbul 1996.

FİNDLEY, Carter V.; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

FOUCAULT, Michel; *Hapishanenin Doğuşu*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 2000.

GABRIEL, Albert, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* (Çev; İdil Çetin), Dipnot Baskı Yat. I. Baskı, Ankara,2014.

GÖKOĞLU, A. Baha; *Batı ve Doğu’da Telgrafçılık Nasıl Doğdu?*, İstanbul 1935.

GÖYÜNÇ, Nejat; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

GÜNDÜZ, Mustafa; *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Derleyen: Mustafa Gündüz, (2. Baskı), Doğu Batı Yay. İstanbul 2015.

Kâtip Ferdi; *Mardin Muluk-i Artukiyye Tarihi*, (Neşreden: Ali Emiri, Yayına Hazırlayan: Metin Yardımcı), İstanbul 2006.

KENANOĞLU, Macit; *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

KURAN, Ercüment, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Ankara, 1968.

METİN, Nurcan Yazıcı; *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı*, Kitabevi yay., 2019.

ORTAYLI, İlber; *Tanzimat Devrinde Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

..... ;*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 2003.

ÖZCOŞAR, İbrahim; *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009.

ŞEN, Ömer; *Osmanlı’da Mahkûm Olmak*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

TANÖR, Bülent; *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (Genişletilmiş 3.Baskı), Afa Yayınları, İstanbul 1996.

YILDIZ, Gültekin; *Mapusane*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012.

YILDIZ, Hatip; *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

YÜCEL, İdris; *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, (1880-1934), TTK yay., Ankara 2017.

F. Tezler

AKTÜRK, Sıraç; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mardin'de Eğitim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

AY, Serdar; *Misyonerlik ve Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007.

BAYDAŞ, Gökhan Özden; *Tarihi Diyarbakır ve Mardin Kamu Binaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van 2007.

DİLMEN, Mehmet, 217 Numaralı Mardin Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2020.

DÜNDAR, Abdülkadir; *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

GÜRHAN, Veysel; *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

KAÇAR, Mustafa; *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, İstanbul 1986.

ÖKSÜZ, Fatma; *Kendi Belgelerine Göre ABD'den Anadolu'ya Kadın Misyonerler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

ÖNVER, Şevki Bilgehan; *İstanbul'da İlk Belediye Teşkilatı Altıncı Daire-i Belediye*, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

ÖZCOŞAR, İbrahim; *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2006.

ÖZTÜRK, Sevcan; *XIX.Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2014.

SÖNMEZ, Ali; *Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

ŞEKER, Burak Şakir, *Osmanlı Bürokrasisi'nde Seçkinciliğin Oluşumu (1838-1880)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2010.

ŞENGÜL, Birgül Açıkyıldız, "Mardin in the Post- Tanzimat Era: Haritage, Changes and Formation of an Urban Landscape", *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, Vol 5, No 2, 2018, s.159-185.

TEKDAL, Danyal; *208 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)* Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2009.

G. Ansiklopedi ve Sözlükler

ATASEVEN, Asaf; "Gureba Hastanesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XIV, 1996, s.202-204.

BARDAKOĞLU, Ali; “Hapis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVI, İstanbul 1997, s.54-64.

ÇİFTÇİ, Aynur; “Karakol”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, 2001, s.431-434.

DEMİREL, Muammer, “ Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştüye Mektepleri “, *Türkler*, C. XV, 2002.

KÜÇÜK, Cevdet; “Bina Emini”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1992, C.VI, s.179.

.....; “Abdulaziz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988, C. I, s. 179-185.

.....; “Abdülmeccid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988, C. I, s. 259- 273.

ORTAYLI, İlber; “Belediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, 1992, s. 398-402.

ÖZCAN, Abdülkadir; “İdris-i Bitlisi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2000, C.XXI, s.485-488.

.....; “Redif” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, 2007, s.524-526.

SÖNMEZ, Zeki; “Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 2000, C.34, S.701, s.406-409.

PAKALIN, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II. İstanbul 1993.

TAŞTEMİR, Mehmet; “Mardin” , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXVIII, s. 49-48.

YAZICI, Nesimi; “Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, C.VI, s.1636-1656.

H. Kitap İçi Makaleler

BAHAR, Halil İbrahim; “Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi” , (Editör: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun) *Hapishane Kitabı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2005, s.3-40.

Can, Selman; “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı”, Dev-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.

DUYMAZ, A. Şevki; “II. Abdülhamid Dönemi İmar” , *II. Abdülhamid Dönemi Siyaset- İktisat- Dış Politika- Kültür- Eğitim*, (ed. Mehmet Bulut-Muhammet Enes Kala-Nuri Salık-Maşallah Nar), İZÜ Yayınları, İstanbul 2019, s.399-409.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar; “Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet Aşiret İlişkileri, *Makalelerle Mardin I Tarih Coğrafya*, Hazırlayan İbrahim Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 20074, C.I, s.498-515.

KARACA, Ali; “Osmanlı Devleti’nde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün”, *Hapishane Kitabı*, İstanbul 2005, s.152-163.

ORTAYLI, İlber; “Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim”, *Makaleler I*, Turhan Kitabevi yayınları, Ankara 2000.

ÖZTEKTEN, Özkan; “Türkçe’de Mahbus ve Hapishane”, (Editör: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun) *Hapishane Kitabı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.607-625.

İ. Dergi ve Gazeteler

ARTUK, İbrahim; “Diyarbakır ve Mardin’in Bazı Önemli Yapıları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1971, S.2, s.65-78.

AYDIN, Önder; “Sultan II. Abdülhamit Dönemi Yapılarında İmparatoru/İmparatorluğu Temsil Eden Semboller” *Mimarlık*, S.364, Mart-Nisan 2012.

BEŞİRLİ, Mehmet; “Osmanlı’da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 1999, C.II, s.131-157.

BOZAN, Oktay; “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, *e- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.XII, Kasım 2014.

Can, Selman; “Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Teşkilat Yapısı, *Sanat Dergisi*, S.12, Erzurum 2007.

ÇADIRCI, Musa; “Anadolu’da Redif Teşkilatı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.8, Ankara 1963, s.63-75.

ÇAĞLAYAN, Murat, “Duvarın Ardındaki Tarih” *İnternational Journal of Mardin Studies*, S.1, 2020, s.55-63.

ÇOBAN, Harun; “Nefy-ü Kıyas Defterlerine Göre Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Yapılan Sürgünler (1848-1883)” , *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.2, 2018.

DÜZENLİ, Halil İbrahim; “Mardin’de Tarih, Bina ve Mimarlık Katmanları 19.yy. Hükümet Konağından 21.yy. Mimarlık Fakültesine Dönüşümün Hikayesi”, *Arredamento Mimarlık Dergisi*, S.2, İstanbul, 2012.

ERCAN, Çağlayan; “Diyarbakır’da Sağlık Alanındaki Gelişmeler 1923-1946”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. VI, S.6, 2013.

ERDOĞDU, Teyfur, “*Maarif-i Umûmiye Nezâreti Teşkilâtı* ”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1996.

GÜRHAN, Veysel; “XVIII. Mardin Kalesi Üzerine Bazı Tespitler”, *e –Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.VII, , S.II, Kasım 2015, s. 219-233.

KAYNAR, Hakan; “Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine”, *Kebikeç Dergisi*, S.10, 2000, s.141-158.

KESKİN, Özkan ve Sönmez, Ali; Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu’nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği, *OTAM*, 25/ Bahar 2009, s.67-82.

PEKAK, M. Sacit, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri Mustafapaşa (Sinassos)”, *Bilig Dergisi*, S.51, 2009, s.171-204.

ÖZCOŞAR, İbrahim; “Şehir ve İktidar Tanzimat Öncesi Mardin’inde İktidar”, *Mukaddime Dergisi*, C.IX, S.1, Mardin 2018, s.1-21.

J. Kongre ve Sempozyum Bildirisi

ORTAYLI, İlber; “Osmanlı’dan Bugüne Hükümet Konakları”, Yöneten Güven Birkan, (Söyleşi), *Mimarlık*, S.84/5, S.203, s.3-15.

OKTAR, Tiğince, Hamdi Genç; “Osmanlı-ABD İlişkileri Bağlamında Mardin Sancağı’nda Faaliyet Gösteren ABD’ye Ait Eğitim ve Sağlık Kurumları”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006*, s.493-503.

YUVALI, Abdülkadir; “Artukoğulları Döneminde Mardin’de Maddi Kültür Unsuru”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 2006, s.27-36.